

NAGY TERÉZIA

KAPCSOLATHÁLÓ-ELEMZÉS

EGY SZEGEDI HAJLÉKTALANCSOORTBAN

*„De mikor a nagy erdőkben mégy, vagy a pusztaságokra,
vagy a tengeren utazol, s lelked eltelik a fenség és a végtelen-
ség érzésével, ne csald magad:
tudjad, hogy szíved mélyén téged csak az ember érdekel,
semmi más.”*

Márai Sándor

Bevezető

Dolgozatomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a kevés számú szegedi hajléktalan miért válhatott hajléktalanná, és miért nem tudott kitörni a hajléktalan létből. A kérdés megválaszolásához a megfigyelőként részt vevő módszert és interjú-technikákat választottam.

A hosszabb időszakon keresztül végzett megfigyelések során azt állapítottam meg, hogy sok tekintetben hasonlóak a „többségi” társadalomban élőkhez. Amiben különböznek, az a kapcsolathálójuk, így kapcsolati relációs megközelítésben vizsgáltam tovább a kapcsolatokat, a kapcsolati relációban megjelenő individuumok sajátosságait, élettörténeteit és a hajléktalan lét attribútumait.

A megismerő tevékenységem során számomra különleges és nehéz életsorsokkal találkoztam, melyek részben dolgozatomban is interpretálásra kerülnek. Az életsorsok az elbeszéléseken túl, a mindennapi személyes találkozások során váltak valósággá a számomra, mind azok valósága, akik a vizsgált csoportban megjelentek, mind azoké, akik időről időre feltűntek és személyes történeteiket átadták. Átadták nekünk, kívülállók-nak – megbízva bennem, s Lisztes Szilviában, akivel a terepmunkát együtt kezdtük el. Köszönettel tartozom Neki s azoknak is, akik a hajléktalanság berkein belül eligazodásunkat segítették, természetességgel és vidámsággal fogadtak.

A hajléktalanok csoportjai a nagyváros kulturális terében jelennek meg, ott végeznek társadalmi és kulturális cselekvéseket. Vizsgálatom tárgya szervesen kapcsolódik a nagyvárosi léthez, annak perifériáján jelenik meg. Ugyanakkor szembetűnően jelen van és e szembetűnés kiemelten fontos mind az ő, mind az őket vizsgálók szempontjából (is). A kutatás témájaként egy szegedi hajléktalancsoport vizsgálatát választottam, melynek során elsősorban a csoport és az egyéni kapcsolatháló felmérésére akartam koncentrálni. Céлом tehát az volt, hogy ezt a kapcsolathálót felmérjem, majd jellemezzem. Az elemzés lehetővé teszi, hogy kapcsolathálózati szempontból közelítsünk meg egy specifikus „underclass” jelenséget.

A hajléktalancsoportok vizsgálatánál először a hajléktalanság fogalmát kellett körüljárni. Hajléktalannak tekintetem mindazokat, akik maguk nem rendelkeznek otthonnal, s ezért köztereken, vagy szívdességi szükség-szállásokon, hajléktalanszállókön élnek. (Albert – Dávid, 2001. 48.; Oross, 1996.) Ezt a fogalmat a *Ki a hajléktalan?* című fejezetben járom körül.

A feltételezésem szerint a kapcsolatok intenzitása a hajléktalanok között nagyobb, míg a rétegen kifelé és felfelé ritkább, az is elsősorban lét-fenntartási kapcsolat. A korábbi családi, rokoni, baráti és munkatársi kapcsolatok meggyengültek, s számszerűleg kisebbek, szemben a már említett lét-fenntartási kapcsolatokkal. A kapcsolatháló e sajátosságai is magyarázhatják a speciális, társadalmon kívüli helyzetet, a kizáródást, a hajléktalan létbe való bezáródást. A kapcsolati megközelítés mellett a vizsgálatot kiegészítettem élettörténetek vizsgálatával, s a hajléktalan lét más, lentebb ismertetett sajátosságainak megfigyelésével. Az így nyert adatokkal kívánom feltételezésemet alátámasztani.

Tehát a hajléktalanok kapcsolathálójának elméleti megközelítésekor két utat választottam. Egyrészt a hajléktalan lét különböző szempontú értelmezéseit, másrészt a kapcsolatháló, a társas kapcsolatok irányából ennek értelmezéseit vettem számba. Így a szubkulturális és deviáns értelmezést, az underclass fogalmát és ezekhez kapcsolódóan néhány elméletet járok körbe, majd a kapcsolatok jelentőségére és a kapcsolati tőke szerepére térnek ki.

A SZUBKULTÚRAKÉNT VALÓ ÉRTELMEZÉSHEZ

A szubkultúrák a domináns társadalom kulturális mezejében jelennek meg, annak egy értékét, értékkomplexumát középpontba állítva választanak olyan kulturális cselekvéseket, amelyek eltérőek a többségi kultúráétól, de a csoporton belül azonosak. A csoportok létrejötte egy közös válasz-megtalálásban, hasonló érték- és tevékenység-orientációk mentén lehetséges. A hiányra adott kulturális válaszokat a szubkultúrák jelentik meg az egyének számára. A kulturális megoldások és a közösséghez való tartozás biztonsága teszi lehetővé, hogy az egyén számára elfogadhatóvá váljon egy, a dominánstól eltérő cselekedet vagy életmód. A domináns kultúrában belül több szubkulturális megoldási modell (Cohen, 1969) választható – a választás azonban függ a látómező szélességétől, a szubjektív érték-preferenciáktól és egy sor döntéstől. A kiválasztás után az egyén azonosulása is fokozatos, a szubkulturális karrier kiépülése nem azonnali.

A szubkultúrák olyan problémamegoldási modellek, melyeken belül az egyén érvényesülni képes (Rácz, 1989. 25). A csoport kész kulturális válaszokat kínál (Hoppál, 1984. 386), melyek mentén az egymással interakcióban állók között olyan pozitív belső klíma jön létre, amely az összetartozás érzését kelti – kifelé pedig ellenséges vagy zárt (Brewer, 1998). Közös csoportnorma, kulturális ízlés és fogyasztás¹, szimbólumrendszer és nyelvi szimbólumrendszer jellemzi a szubkulturális csoportokat. Ezek alapvetően eltérnek a többségi társadalmétól, ugyanakkor a csoporton belül nem homogének, mert az egyes egyének különböző módon és mértékben azonosulnak a szubkulturális mintával.

A szubkultúrák nem függetlenek a többségi társadalom kultúrájától és normájától – inkább tekinthetők azon belül sűrűsödési pontoknak. Ezzel párhuzamosan az általuk bemutatott kulturális mintákat kulturális szöveggként kell kezelni, melyben a kultúra nyelve mindaz a szellemi és materiális termék, melyet létrehoznak azok a résztvevők, csoporttagok, akik maguk egyénenként is részesei a domináns kultúrának (is).

Ezáltal a többségi társadalom és az abban megjelenő más szubkulturális csoportok kontextusai a vizsgált szubkultúrának. A vizsgált szubkultúra pedig csak ebben a pillanatnyi tér-idő kontextusban érthető, ezért annak interpretálásakor ezt figyelembe kell venni.

A vizsgált szubkultúra esetén – a hajléktalanság specifikumai okán – néhány fogalmat érdemes külön értelmezni: a választás, a kulturális ízlés és fogyasztás fogalmait. Mindkettő kapcsán elmondható, hogy szűkülhet a lehetőségekről van szó. A kulturális minták megválasztása egy szűk látótér-

¹ Az anyagi és kulturális fogyasztás alapján való elkülönítése a csoportoknak, társadalmi rétegeknek; általánosan gyakorolt eljárás – ld. Fábíán-Kolosi-Róbert, 2000. 225

ben nyíló lehetőségek közötti választás. A kulturális ízlés és fogyasztás is e lehetőségek mezején belül mozog, még akkor is, ha az ízlés esetlegesen ezen túlmutat. Az az értékkomplexum, amely specifikusan jellemzi e szubkultúrát, fokozottan tartalmazza a túlélés értékét.

A marginális helyzet, melyben e szubkultúrát megtalálhatjuk, speciálisan teret enged a deviánsként való értelmezésnek.

A DEVIANCIA MINT LEHETSÉGES ÉRTELMEZÉSI KERET

Terepmunkám olyan területen folyt, amelyet a deviancia-értelmezés is magáénak vallhat. A saját kultúrájából felbukkanó kutató számára az eltérés ugyan lehet szembeötlő, de a deviancia tradicionális értelemben alkalmazott fogalma nem fér meg a kulturális pluralizmus fogalma mellett. A normális és nem normális felosztás, amely egy szociális konstrukción nyugszik, csak szigorú határok között alkalmazható (vö. Spéder, 2002. 30). A (szub)kultúrák normális és abnormális kategóriáit – belső kategóriáit – éppúgy relevánsnak kell tekintenünk, hiszen az egyes élethelyzetekre kidolgozottak, a szubjektum intimitását védő normatív rendek jól működnek egymás mellett. A domináns kultúra irányából megjelenő értékelések, amolyan értékelések a mi-tudatunk kiterjesztései, a megismerő tevékenység során tartózkodni kell tőle. A deviáns karrier² – esetünkben, a fentieket posztulálva a szubkulturális karrier – a szubkultúra előterébe való belépéssel kezdődik (Nagy, 2001). Előzményeként ez esetben egy szubkulturális környezetből való kiesést és ezzel párhuzamosan a valahová tartozás igényét kell feltételeznünk, valamint egy, a szubjektum látóterébe kerülő mintákból álló halmazt. Az egyén választásával integrálódik egy-egy kulturális mintához. Az integrációval párhuzamosan az alternatív státusz-presztízs keresése is megjelenik.

A csoporton belüli norma határozza meg azt, hogy mi karrier és mi nem az. Az általam megismert területen ez gyakran egybeesik egy, a domináns társadalomban nem normalizált tevékenységgel és annak negatív megítélésével, de a karrier mégis a vonatkoztatási csoporttól függ. Éppen e kettős értékelés miatt fontos a szubkultúra belső értékei szerint való értelmezés.

A választásainkban tehát a szubkulturális tér és az abban való karrier megválasztása esetében is *értékrationális, affektív és tradicionális* szempontok érvényesülnek. A vizsgálatom tárgya esetében e szempontok szerint a választás értékrationálisnak tekinthető, minthogy a túlélés stratégiáit te-

² vö. Spéder szegénységkarrier fogalmával (Spéder, 2002. 78) és Luckenbill-Best, 1981.; Best-Luckenbill 1982.

kintették értéknek, s kevés teret nyert egy szabad választás, s azon belül is kevésbé érvényesültek a tradicionális szempontok. Az emocionális motívumoknak a szubkulturális téren belüli lehetőségek (karrier-lehetőségek, perspektívák) megválasztása esetén volt szerepük.

AZ „UNDERCLASS” SPECIFIKUS ESETEKÉNT VALÓ ÉRTELMEZÉSHEZ

AZ UNDERCLASS FOGALMA

Az underclass fogalma az osztálytársadalom és az azon kívül állók helyzetéből vezethető le. Az osztályalattit sokan tanulmányozták, s vitatták, hogy egyáltalán van-e létjogosultsága e fogalomnak. Ahogy Dahrendorf is megállapítja: „Az amerikai »gettó«- osztályalattit sokan tanulmányozzák, és még szélesebb körben vetik fel vita során; mégis, némi kétség marad afelől, hogy vajon ez egy szerkesztmény vagy valóság. Nincs ipari társadalom a csavargók, tolvajok és munkára nem foghatók üledék csoportja nélkül.” (Dahrendorf, 1994. 239) Ugyanő Nathant idézve állapítja meg, hogy egy valóságos és új állapotot tükröz az underclass fogalma (Dahrendorf, 1994. 241), attribútumának a jogosultsági korlátot tekinti, illetőleg indirekt módon azt, hogy az underclass nem érdekelt a társadalomban. „Az osztályalatti és a tartósan munka nélkül levők esetében az a döntő tény, hogy nem érdekeltek a társadalomban. Nagyon komoly értelemben: a társadalomnak nincs rájuk szüksége. A többségi osztályban sokan szeretnék, ha egyszerűen eltűnnének, s ha ezt megteszik, a hiányukat aligha fogja valaki is érzékelni. Az ilyen helyzetben lévők ezzel tisztában vannak. Számukra a társadalom teljesen távoli.” (Dahrendorf, 1994. 255)

Azonosították a fogalmat a megfosztottság fogalmával, közvetetten a szegénység fogalmával is, a periférián való léttel (ld. Spéder, 2002), illetőleg ennek osztályszempontú megközelítésének tekintették az underclass fogalmát. Végül egy „osztályon kívüli” értelmet is kapott.

Mindezeket részben vagy egészében elfogadva, az underclass fogalmának organikus részeként tekintenek át néhány fogalmat és annak teoretikus megközelítéseit. Az alábbi fogalmak is jól jellemzik az underclass helyzetet, s annak specifikus esetét, a hajléktalan létet.

A KIZÁRTSÁG, IZOLÁLTSA

„A társadalom operatív zárt, autonóm kommunikációs rendszer. Következésképpen mindaz, amit megfigyel és leír (minden, amiről kommunikálni lehet), önreferenciálisan van megfigyelve és leírva.” (Luhmann,

1999. 55) Az egyes strukturális csoportok is ilyen zárt rendszerként értékelhetők, amelyben a csoportok közötti átjárhatóság alacsony. Az átjárhatóságon túl a kommunikáció, a kulturális és társadalmi cselekvések in-group szinten történnek. A társadalmat látens struktúrák törik meg, fragmentált.

Az izoláltság kapcsolathálózati megközelítésben jól érzékeltethető, hiszen az in-group kapcsolatok száma nagyobb, az out-group szituációk rováására is. Az elkülönülés együttjár a társadalmi kizárás (social exclusion, Kronaeus, 1998) és némiképp a bezáródás fogalmaival.

Az egyes izolációs sűrűsödési pontok egymás felé zártak, monopolizálják az egyes kulturális és szükségleti javakhoz való hozzáférést, és szimbolikus rendszerek révén is kizárnak belőle más csoportokat. A fogyasztáson túlmenően szimbólumaiban és nyelvében, valamint csoportnormáiban és értékpreferenciáiban a csoportok befelé orientáltak.

A társadalomban az underclass – a fentiekén túl – olyan izolált helyzetet jelöl, amely a munka társadalmában (Dahrendorf, 1994. 229) a munkától megfosztott, a fogyasztási javakhoz korlátozott mértékben hozzáférő attribútumok mellett az életmódbeli, kulturális, fogyasztásbeli eltérés is jellemzi.

Erre az integráció-megközelítések kapcsán még visszatérek.

A kizártság a szükségleti szinteken megjelenő fogyasztási javak hozzáféréseiből való kizártság is egyben.

A KIZÁRTSÁG EGY SPECIÁLIS ESETE: A HAJLÉK NÉLKÜLSÉG

Az épületek, s elsősorban az otthonok – a világ közepe, amelyek a biztonság és jelentőségteljesség érzését keltik, egy rendezett világ szimbólumai, amelyen belül van a rend. (Hankiss, 1997) „Az otthon elvesztése [...] az emberi élet egyik legnagyobb traumája. Otthonát elvesztve az ember hirtelen újra lecsupaszodik, törékennyé s védtelenné válik egy idegen világban.” (Hankiss, 1997. 76)

A hajlék nélkülség speciális esetében az egyén megfosztott az alapvető szükségletként számontartott (és normatív) lehetőségektől: a rekreációnak teret biztosító, a biztonságot nyújtó, a testi szükségleteknek helyet adó otthontól. A stabilitástól. Természeti környezetünkől mindennapjainkban elkülönülten élünk – a hajlékunk lehetővé teszi ezt, s a fizikai túlélésért való küzdelemben ez nagy szerepet játszik³. A többség számára ez olyannyira természetes, hogy fel sem tűnik. A hiánya az, amely e küzdelmet ismét észlelhetővé teszi – individuális és kiscsoportos szinten.

³ „A lakás nem csak társadalmi, hanem alapvető biológiai szükségletek kielégítésének is eszköze – védelmet jelent az időjárás viszontagságaival szemben – törvényszerű, hogy valahol mindenki lakik, mindenkinek van valamilyen fedél a feje felett.” – írja Utasi Ágnes (Utasi, 1987. 182)

A CSOPORT- ÉS EGYÉNI INTEGRÁCIÓ

A mindennapi életben egyre nagyobb teret nyer az individuális kreativitás, az élmények egyre inkább meghatározóbbakká válnak, de ez nem zárja ki a csoportalkotás folyamatait. Ugyanakkor nagyon fontos a csoport-integritáson túl az egyéni integritás is. Az egyéni integritás – a kölcsönös elismerés normatív koncepciója értelmében – más szubjektumok egyetértéséből, elismeréséből táplálkozik (Honneth, 1997). S itt rögtön kétfelé válhat az értelmezés: egyfelől az elismerés és el nem ismerés oppozíciójában az underclass fogalmának individualista megközelítéséhez érkezünk, másfelől ennek interszubjektív megközelítéséhez.

Tehát az egyén integritása függ az elismerésétől – így integrálódhat az adott szubkulturális környezetbe, ha ott elismeréssel nyugtázzák jelenlétét. Ugyanakkor más helyre nem integrálódhat, ha ott elutasítással (el nem ismeréssel) találkozik. A csoporthoz való integrálódás során alkalmazkodik környezetéhez, internalizálja a csoportnormát – mintegy individuális szinten is integrálódásról beszélhetünk. Ugyanakkor a csoporthoz való azonosulással párhuzamosan a csoportból való kitűnés/kitűnni vágyás folyamata is megjelenik (Simmel, 1973), melyet az in-group szituációban is lehet deviánsként értelmezni. Pozitív értelemben még akkor is, ha a deviáns magatartás egy státusz-presztízsnövekedést generál.

A CSOPORTHÓZ VALÓ ADAPTÁLÓDÁS ÉS DEVIANCIA

A csoporthoz való adaptálódás az individuum szintjén történik, a csoport elismerésétől és befogadásától, a szubkulturális csoportnorma és minta elfogadásától, internalizálásától függ. A marginális helyzetben az egyén választási lehetőségei korlátozottak, e speciálisan traumatizált esetben, azaz a hajléktól, munkától, sok esetben a családi és más kapcsolatoktól való megfosztottság esetében a választás szűk körű. Hajlék nélkül hajléktalanná lesz az ember.

Ennek megélése során a hajléktalan létezni kell és szükséges adaptálódnia – a szükséglet-kielégítés más módjait kell elsajátítania.

A valahova tartozás igénye segíti az egyént integrálódnia egy hasonló közegbe, s azon belül is megtalálni az önmaga számára is elfogadható szubkulturális stratégiákat, megtalálni a hasonlót a hasonlók között. Az adaptáció és a deviancia a domináns kultúra és szubkultúra valamint a szubkultúrán belül is értelmezhető.

A mertoni felosztás értelmében az egyéni alkalmazkodás kulturális célokra és intézményes eszközöket elutasító formájára, a visszahúzóásra lehet gondolnunk (Merton, 2002.)

„A kultúra tehát három axióma elfogadását követeli meg: először, mindenkinek ugyanazokért a nagyraagyó célokért kell küzdenie, hiszen

mindenki számára elérhetőek; másodsor, a jelenleg elszenvedett látszólagos kudarc csupán egy állomás a végső siker felé vezető úton; és harmadszor, az az igazi kudarc, ha valakiben alábbhagy vagy megszűnik a becsvágy.” (Merton, 2002. 221) Ez alapján is jól értelmezhető az, ahogy a domináns kultúrába integrálttól eltérőnek (kudarcot vallottnak) értékeli (elutasítja?) a külső környezet az underclass jelenséget. Fiktív módon tartoznak a társadalomhoz, habár benne élnek, de a hermeneutikai megállapítások értelmében társadalmi lények. A társadalom értékeinek elutasítása természetesen könnyebb (egyúttal nehezebb is), miután a hozzáférés általánosan lehetetlen. Tehát nem egyértelműen elutasításról van szó, hanem egy más adaptációs módról.

„A világvég-hangulat, a belenyugvás és a lemondás menekülési mechanizmusokban fejeződik ki, melyek végül is arra ösztönzik, hogy »elmeneküljön« a társadalom követelménye elől. [...] bekövetkezik tehát a menekülés folyamata, miközben az egyének továbbra is a sikercélt tartják a legfőbb értéknek.” (Merton, 2002. 236. Kiemelés: a szerz.)

Az adaptálódás tehát párhuzamos: a lehetőségekhez mérten a domináns társadalom mintái felé történik, míg a fizikai és kulturális szükségletekből következően, a lehetőségekből adódóan a szubkulturális környezethez.

A hajléktalan életmód eltérő (ebben az értelemben deviáns) a domináns társadalométól (vö. Spéder, 2002. 30-31). A fizikai és kulturális szükségletei kielégítése érdekében eltérő stratégiákat követ. A szubkulturális térben való deviancia, az in-group normáktól való eltérés két okból következhet be: egyfelől a domináns társadalmi normákhoz való erősebb alkalmazkodásból, azaz out-group orientációkból. Másfelől következhet az in-group normáktól általában való eltérésből. Az első lehet ez utóbbinak partikularitása, de külön is értelmet nyer.

AZ INTEGRÁLTSAĞ ÉS A MILIÓ

A szubkulturális mintához való adaptáltság, azaz a szubkulturális csoportokhoz való integráltság bekövetkeztével az egyén részévé válik egy csoportnak. A csoport (Hradilnál milió) életmód, kulturális minta és értékpreferencia által meghatározott. Ez befolyásolja az egyén életét: mind életesélyeit, mind kapcsolatait.

A milióban belső szolidaritás érvényesül, ez segíti az egyéni érdekek véghezvitelét még akkor is, ha más érdek-szintről is kell beszélnünk, mint a domináns (többségi) társadalmi környezetben. A belső szolidaritás (ld. Dahrendorf, 1994. 251-252) segíti az egyént, mind a fizikai túlélésben, mind a pszichés egészség fennmaradásában.

A csoport mi-tudata tehát jól körülhatárolt: érzékeli a státusekvivalen-

ciát, s érzékeli azt a rétegek közti korlátot is, amelyet nem áll módjában (vagy csak korlátozott mértékben; egyénenként) átlépni. A csoporton belül olyan belső klíma jön létre, amely az együttműködést segíti kifelé ellenséges vagy zárt (Brewer, 1998.) Presztízsjavakat birtokol (vagy nem birtokol), s olyan normákat vall, amely a csoportmezőn belül normális, a külső kontextusban, ettől eltérő értéket kap.

Esetünkben a mi-tudatot erősíti az is, hogy a csoporthelyzetet közel azonosan értékeli, ezzel szemben a cselekvések összehangoltsága gyenge – így a megnyilvánulásokat csoportspecifikus cselekvésként lehet értelmezni, míg ennek értelmében a mi-tudatot reflexívnek lehet tekinteni. (Angelusz, 2000. 55-56)

A vizsgált miliő egy speciális attribútuma, hogy kulturális frusztrációban van része a környező kontextusból való kizáródása folytán.

A mi-tudatot erősíti a csoporton belüli interakciók gyakorisága, s a csoporton kívüli interakciók kis száma. Ez fordítva is éppígy igaz. Ugyanakkor a miliő kapcsolathálójának sűrűsége nem eredményezi a kollektív fellépést.

A KAPCSOLATOK JELENTŐSÉGE

Az ember társas, társadalmi lény, környezetével kapcsolatot tart fenn és ápolja azokat. Ennek racionális és emocionális indokai vannak.

A társas támogatás (social support) szerepe megkérdőjelezhetetlen. „A szubjektumok individualitásuk kibontakozó tudatával egyidejűleg erősödő függést is kialakítanak azokkal az elismerési viszonyokkal szemben, amelyeket számukra szociális környezetük életvilága kínál.” (Honneth, 1997. 99) S nemcsak az elismerési viszonyokkal szemben, hanem az azt indukáló individuumokkal szemben is.

A kapcsolat a kommunikáció és a kooperáció dimenziói mentén értelmezhető. A kapcsolat célja és eszköze lehet racionális, tradicionális, emocionális. Aktuális és potenciális erőforrásoknak tekinthetők (Bourdieu), a kapcsolatok pillanatnyi állapota pedig az erőforrás-hozzáférést jellemzik. A kapcsolatok révén az egyén egy csoporthoz integrálódik, s intézményesített rítusok által időről-időre megerősíti ezt. A kölcsönös ismeretségek révén a tételekhez/erőforrásokhoz való hozzájutást eredményesíti. A hozzájutás révén az egyén lehetőségei kitágulhatnak: új kulturális csoportba/mezőbe való bejutását eredményezheti (státus-előrelépés). Ezen felül a kapcsolatok ápolása révén a státusmegőrzés szerepe is fontos. (Bourdieu, 1978)

A kapcsolatok révén olyan gazdasági tőkét mozgathat meg az egyén, amelyet nem birtokol, cserébe kötelezettségeket ró önmagára. (Bourdieu, 1998) Kölcsönös elismeréssel jár, s így az interakciós struktúra megmerevedik, a csoport határa rögzül.

A kölcsönösség kapcsán a szimmetrikus és aszimmetrikus viszonyok elemzésére nyílik lehetőség. A szimmetrikus kapcsolatokban mindkét fél birtokol olyan tőkejavakat, amelyet a másik fél nem, s kölcsönösségük révén képesek arra, hogy ezt átválthatóvá tegyék (Angelusz-Tardos, 1991. 50). Ez esetben a – homansi csereelméletre utalva – azt állapíthatjuk meg, hogy az egyének addig tartanak fenn kapcsolatot, amíg a felek egymás számára értékes forrásokat tudnak nyújtani.

Az aszimmetrikus kapcsolatokban, azaz a patrónus-kliensi kapcsolatokban a felek szintén értékes forrásokat nyújtanak egymásnak. A különbség, hogy a támogatói részről kerülnek csak a kapcsolatba a tőkejavak, míg a kliensi oldalról ezt elismeréssel, tisztelettel, elköteleződéssel viszonzozzák.

Az erős kötéseknek tekintett kapcsolatok a kapcsolati erőforrás-áramlás során megszerzett és birtokolt státus megőrzésében, míg a gyenge kötések a státusok megszerzésében játszanak szerepet. (Angelusz-Tardos, 1991.; Granovetter, 1991.; Nan Lin, 1991) A megszerzett státusok lehetővé teszik az erős kötések létrejöttét az adott társadalmi térben, ezzel a státus megtartása is lehetővé válik.

A csoport, melyet a kapcsolatokkal jellemzünk kapcsolati hálóként, annak működtetése közben válik valósággá. A kapcsolatok működtetése, s egyáltalán a birtoklása a csoporton belüli presztízs mérőeszköze.

A KAPCSOLATHÁLÓ ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI MEGKÖZELÍTÉSBN

A szubkulturális csoportokat és társas kontextusukat lehet és érdemes társadalmi hálóként értékelni, amelynek elemei az egyének (vagy csoportok), tárgya az egyének és csoportok közötti kapcsolatok, valamint annak iránya, természete és tartalma. Előbbihez az abszolút ismérvek, utóbbihoz a relációs ismérvek tartoznak (Szántó-Tóth, 1993), s úgy vélem, vizsgálódásom esetében mindkettő fontos.

A szubkulturális csoportok interakciós hálókként (Csepli, 2000. 261) való megközelítése olyan metodológiai váltás, amely lehetővé teszi, hogy a közösségeket ne zárt rendszerekként, hanem a manifesztálódott kereteken túlmutató kapcsolatok vizsgálatának révén is úgy ismerjük meg, ahogy vannak – a manifeszt közösségen túli hatásokkal és erőterrel.

Ezáltal a szubkulturális tér fogalma is kitágul, s magába foglalja mindazokat, akik valamilyen módon és kölcsönös kapcsolat által interakcióban állnak e térrel. Ugyanakkor a kapcsolati háló megközelítésével fény derülhet arra is, hogy az adott szubkulturális (interakciós) csoport milyen

módon kapcsolódik más csoportokhoz, milyen módon befolyásolják egymást.

Mindehhez a kapcsolatok létének vagy nem létének megállapításán túl olyan szempontokat lehet és kell figyelembe venni, amelyek a kapcsolat kvalitatív értelmezését is lehetővé teszi. Tehát a van/nincs bináris oppozícióján túl a kapcsolat intenzitására, kölcsönösségére, intimitására, elismertségére vonatkozó megállapítások is fontosnak tekintendők. Az adatok megközelítését itt nemcsak az események megfigyelése, hanem egyszersmind az értelmi összefüggések megértése konstituálja. (Habermas, 1994. 137)

A megismerés ez esetben a habermasi kommunikatív tapasztalat (Habermas, 1994. 138) fogalmával írható körül. A megismerés tárgya pedig az egyéni és társas integritás, a kapcsolatok révén való integritás, az erőforrás-hozzáférés képessége (más értelemben véve a társas támogatás).

A kapcsolatok egy interszubjektív valóságban jönnek létre⁴, az egyén (ego) kapcsolatai révén több irányba is fordul, s így interakciós háló jön létre, melyben az egyes egyén függő és függést kialakító viszonyban van a vele kapcsolatban állókkal. A kapcsolatai révén a közvetett környezetét is elérheti.

A kapcsolatok működtetése és működése mellett a kapcsolati kudarc⁵ is nagyon fontos vizsgálati tárgy lehet. De ez már az interakciók értelmezési keretén belül bír érvénnyel. A kapcsolati háló összekötöttsége és sűrűsége, az interakciók sűrűsége arról referál, hogy a kapcsolatok működnek, a társas támogatás, az erőforrás-hozzáférés értelmezései pedig arról, hogy hogyan működnek.

A kapcsolathálón belül az egyes kapcsolatok dimenzióján keresztül a résztvevők elismerése, el nem ismerése⁶, az in-group és out-group szituációk értelmezésére nyílik lehetőség. A kizárás és a befogadás már nem csak a kapcsolat működésére, hanem kudarcaira is utalhat, s ezzel a státusépítés és státusmegőrzés lehetőségeire és kudarcaira is.

Az interakciós összefüggések vizsgálata jó lehetőséget nyújt arra, hogy a kapcsolati tőkét értelmezzük, azt erőforrásként tekintsük a bilaterális és multilaterális kapcsolatokban. A kapcsolatokat gyakoriságuk, közelségük, intimitásuk, kölcsönösségük szempontjából, szoros kapcsolatként való elismertségük figyelembevételével lehet értékelni (ld. Angelusz-Tardos, 1991. 41. és Marsden, 1991). A kapcsolatok elemzésekor figyelembe ve-

⁴ A társadalom maga is interszubjektív viszonyok és cselekvések egésze. (ld. Simmel, 1973)

⁵ Ennek fontosságára Sik Endre hívta fel a figyelmet 2002. december 13-án, a Magyar Szociológiai Társaság éves konferenciájának egyik szekciójában.

⁶ Mérése indirekt módon történhet, tájékozottság, barátság, támogatások és meghívások lehetnek a dimenziói. (Anheier-Gerhards-Romo, 1998.)

endő annak típusa, a kapcsolatok heterogenitása vagy homofil volta. Ez utóbbiak státusz-presztízs szempontokat éppúgy figyelembe vehetnek, mint az életkort, nemet, foglalkozást, és egyéb szempontokat.

A támogató-támogatott viszonylatban értékelt aszimmetrikus kapcsolatok és a szimmetrikus kapcsolatok vizsgálatánál a szubjektív értékelés is figyelembe veendő, s a státuszmegszerzés és státuszmegtartás szempontjából (is) értelmezhető.

A kapcsolathálóban megjelenő alanyok és relációs viszonyokon túl a kapcsolatháló jellemzői is tételes különbségeket mutathatnak. A háló méretére, sűrűségére, heterogenitására, a kapcsolatok minőségére, a rétegzettségére, multiplexitására vonatkozó adatok a háló és alanyai kvantitatív értékelését és a kvalitatív megközelítés segítségét teszik lehetővé. (vö. a fogalmakat Albert-Dávid, 1998. 125. és Szántó-Tóth, 1993. valamint Burt-Minor, 1983.)

A kapcsolatháló értékelésekor az egokhoz kapcsolódó alterek száma, presztízse, az ego presztízse nemcsak a hálóról, hanem az abban megjelenő egok (alanyok) kapcsolati tőkéjéről is árulkodik.

A kapcsolatháló elemzésekor, a fentebb bemutatott sokszínű lehetőségeket kihasználva, a kvantitatív és az azzal párhuzamosan folyó kvalitatív értelmezés együttesét kívántam hangsúlyozni. E kettőt egymással egyenértékűnek és egymást kölcsönösen kiegészítőnek tekintem.

(A fejezetben használt fogalmakhoz ld. Albert-Dávid, 1998.; Angelusz-Tardos, 1988.; Burt-Minor, 1983.; Letenyei, 1999 és 2000; Mérei, 1998.; Szántó-Tóth, 1993.)

A TEREPMUNKA

A terepmunka nagyon sokszor kiemelten fontos tereken és helyeken történik. Esetünkben ez csak annyit jelentett, hogy voltak preferáltabb térrészek, s ezek szinte egybeesnek a városlakók által kiemelt térrészeként használt területekkel. A hajléktalanok szempontjából ezek a terek a létfenntartás tereit jelentik.

Kezdetben – kutatási koncepciónk alapján – egy városrészre⁷ kellett koncentrálnunk, de minthogy az a létfenntartási mezőből kiesett, így csak a nyugalmi időszakban voltak jelen ott a hajléktalanok. Ez az időszak azonban nem esett egybe a számunkra⁸ „biztonságos”-nak tekintett időszakokkal, tehát a nappallal. Akik mégis jelen voltak ilyenkor a városrész-

⁷ Szeged-Alsóváros városrészre.

ben, azok egyénenként voltak jelen, s így a másik feltételnek nem tettek volna eleget: természetes csoportokat s azok kapcsolatait akartuk vizsgálni. A hajléktalanszállón és környékén többen jelen voltak, de csoportosulásuk inkább funkcionális volt, mintsem természetes.

Végül a csoportot, melyet kiválasztottunk, a belváros egy frekventált terén⁹ leltük fel. A kiválasztásukkor szerepet játszott az, hogy többen együtt voltak, s a későbbiekben igazolódott feltevésünk, hogy egy természetes csoporttal van dolgunk. Az első pillanattól nyitottak voltak a kérdéseinkre, s szívesen és sokat beszéltek. Így 2002 márciusa és decembere között ők voltak azok, akik megfigyelésünk objektumává váltak. Amikor a későbbiekben a csoport felbomlott, többen a látóterünkben maradtak.

Vizsgálati alanyaink tehát egy természetes és aktív csoport tagjai voltak, hajléktalanok. A csoport dinamikus volt, ennek eredményeképpen néhányan a látóterünkben, látóteremben maradtak, míg mások kikerültek onnan. A csoport tehát egy belvárosi téren volt fellelhető, a későbbiek során ez – hosszabb időszakon keresztül – állandó helyként szolgált a terepkutatás számára. A frekventáltság okán más csoportok többször és sokan átvonultak, a kapcsolatok széles skálája így fizikai valóságában is megjelent, nem csupán az interjúalanyok által említve. Ezen más csoportok csak időlegesen voltak jelen, majd saját, a belvárosban „birtokolt” területükre vonultak, vagy éppen „hazafelé”. Ezek a kisebb csoportok nagyon intenzív interakcióban álltak és állnak egymással.

A vizsgált hajléktalancsoport a szegedi hajléktalan-társadalomban speciális helyet foglal el több szempontból. Egyrészt nem használják ki a szociális intézmények által nyújtott segítséget. Másrészt, az előzőből is következően a hajléktalan-szállásokat sem veszik igénybe. Speciálisan a belvárosi létfenntartási lehetőségekkel számolnak: a frekventáltabb tereken koldulnak, „lejmolnak”, illetőleg más hajléktalanok jövedelméből élnek, ha lehetőségük van rá. A csoport periferiáján lévők más jövedelem-kiegészítéssel is élnek: így például kisebb tárgyak eltulajdonításával és orgazdához való juttatásával.

Frekventált térrész birtoklása miatt sokan ismerik őket. Egyébként is szinte általánosan elmondható, hogy mindenki mindenkit ismer. A hajléktalan szubkultúra résztvevői számára egyénenként más volt a megítélése a csoport tagjainak. Együttes jellemzésüket nehézkessé teszi, hogy más-más integrációs és adaptációs szinten jelentek meg a hajléktalan szubkultúrában.

Egyikük (L. 10 éve hajléktalan) mindent tudott, amit e szubkulturális térben szükséges (magas volt az integráltság foka). Ugyanakkor ezt a megközelítést nehezíti, hogy ugyanő mind szubkulturális környezetéhez,

⁸ A kutatás kezdetben Lisztes Szilvia néprajz és szociológia szakos hallgatóval közösen folyt.

⁹ A Dóm téren.

mind az azt körülvevő társadalmi környezet normáihoz nehezen alkalmazkodik. A csoport ugyanakkor bírt két olyan taggal (O. F., és T. Zs.) is, akik friss hajléktalanok voltak – de kettejük sem összevethető, mert egyiküket nem tartották még hajléktalannak. Azaz a szubkulturális karrier első lépcsőfokán állt – az előtérben, s a befogadás még nem volt teljes. Az elsőként említett L. viszont a szubkulturális karrier minden lépcsőfokát megjárta, a befogadással szemben őt már az elutasítás jellemezte, még akkor is, ha a szolidaritás szintjén ez alig volt érzékelhető. Ez empirikusan azt jelenti, hogy ő az, akivel a legtöbben nem szeretnének, szerettek volna együtt élni, együttes tevékenységekben részt venni.

A szituáció, melybe belecseppentünk, szintén speciális volt. A természetes csoport megválasztásakor egy speciális csoporthoz jutottunk el: olyanokhoz, akik a hajléktalanszállókat – egyikük, O. F. kivételével – nem vették igénybe. Ezt a külső környezetük és szociális munkások vélekedése alapján is úgy lehet értékelni, hogy olyan személyek, akik nem képesek adaptálódni egy minimális normához sem, amit a szállón, a közösségben való lét megkövetel. Így mindnyájan sok időt töltöttek a köztereken. Hosszabb időszakon keresztül birtokolták az adott területet – a csoport felbomlásáig.

A terepmunka itt folyt – csoportmegfigyeléssel, csoportbeszélgetésekkel, interjúkkal. A nappal nagy részét velük töltöttem, hamar elfogadták jelenlétem, de mindig csodálták, hogy egy kívülálló időt szentel rájuk, s életüket elmesélhették.

Minden nap vártak, hogy a történeteket folytathassák – számukra ki vezető csatorna szerepet töltöttem be. A szinte mindennapos jelenlétem által a hajléktalan lét perspektívái jól megfigyelhetővé lett. Az időintervallumban bekövetkező változások a szemem előtt zajlottak. Érzékelhető volt, ahogyan a hajléktalan lét előteréből a karrier kiindul és kiteljesedik egy, a hajléktalanok között alacsony presztízsértéket képviselő életmóddá. Az absztinencia és túlzott alkoholfogyasztás hullámmása egy ember életében – az alkoholhoz való viszonyulás ingadozása. Mindezek egyetlen időpontban való megismerő tevékenység alatt nem lettek volna megismerhetők, értelmezhetők. Ehhez hasonlóan a csoport változásának megértése sem. A meghatározott módszer alapján korlátozottan ugyan, de közvetlenül állt módomban megismerni a hajléktalan szubkultúrát, s annak különösen egy csoportját.

MÓDSZEREK

Módszerűen a terepmunkát választottam, melynek során a megfigyelőként részt vevő szerep mellett döntöttem, Gold felosztása alapján (Babbie, 1996. 308.). Ez az előfeltevés szerint és később a valóságban is azt jelentette, hogy a kiválasztott csoportban megfigyelőként voltam jelen, s ha még velük is tevékenykedtem, nem próbáltam meg a hajléktalan lét felvállalását, mint azt Jenkins tette. (Jenkins, 1992.)

A diskurzusok pillanataiban létrejövő valóságokra támaszkodva és a csoportban eltöltött idő alatti megfigyelések valóságára alapozva alakítottam ki azt a valóságot, melyet most interpretálok. Az egyszeri és megismételhetetlen események sorozata egyetlen képpé merevedik ki, még akkor is, ha a dolgozatban hangsúlyozni kívánom az események és kapcsolatok dinamikusságát.

A terepmunka során interjúk és beszélgetések folytak, melyben a hajléktalanok kapcsolataira koncentráltam. A beszélgetések során nemcsak a jelenlegi, hanem a múltbeli (közeli és régmúlt) kapcsolatok is felmerültek, most – a múltbeliek figyelembevételével ugyan –, elsősorban a jelenlegi kapcsolatok feltérképezésére és bemutatására nyílt és nyílhatott mód.

Hat interjúalany és több beszélgetőpartner került a diskurzusba, néha tárgyilagosan segítve munkámat, máskor emocionálisan és indulatosan.

Az interjúk és a megfigyelés során a kapcsolatokban szereplők fizikai valóságukban is megjelentek, néhány élettörténettel bővítve ismereteimet.

Így a szorosan vett interjúalanyok száma hat, a beszélgetőpartnerek száma mintegy húsz főt tesz ki. A kapcsolathálóban közvetlenül és közvetetten több mint száz fő jelenik meg, jelentős részük hajléktalan.

A diskurzusok orientáltsága a részemről és a másik oldalról a dekoncentrált és sürgető információ-közlés ellentétes folyamatokat indíthatott be, ennek kiküszöbölésére a beszélgetéseket irányítani próbáltam néhány kérdéssel, de teret engedtem a spontán elbeszéléseknek is.

A mindennapokban és a mindennapi tereken való jelenlét és a megismélt jelenlét lehetővé tette a mélyebb szintű megismerést, a diskurzusban résztvevőket nyitottabbá tette, ugyanakkor lehetőséget teremtett egy, a kutatók interpretációját kontextusában való megismerésre.¹⁰ A kontextus kiemelt fontosságúvá vált, miután kezdetben a történetek és

¹⁰ De „amikor a megfigyelő arra törekszik, hogy leírja két résztvevő interakcióját, a keze ügyébe eső környezet egybeesik a cselekvők környezetével, és így képes arra, hogy megfigyelje ezek face-to-face érintkezését, de nem feltételezheti, hogy tapasztalatai azonosak a cselekvők tapasztalataival...” – írja Cicourel (Cicourel, 1984. 257).

egyeniségek az elbeszélések által megszépítve kerültek elénk. Az ekkor megkonstruált valóságképek az ismételt jelenlét során általuk is felülíródtak és helyesbítésre kerültek.

A MEGFIGYELŐKÉNT RÉSZT VEVŐ SZEREP

A megfigyelőként részt vevő szerep/státusz lehetőséget teremtett a kapcsolatháló közvetlenebb megfigyelésére. Azaz lehetőség nyílt a valóság kontextusában érzékelni a kapcsolatok mennyiségét és minőségét, s lehetőséget teremtett arra is, hogy az így (a valóságban) megjelenő egyénekre rákérdezzek az interjúk során, illetve a kutatásba újabb személyek bevonására is jó lehetőségek nyíltak. A megfigyelés során a kapcsolatok mellett a hajléktalan lét problémáinak percepciója volt az, mely segítségemre volt a megértésben.

A megfigyelőként részt vevő státusznak azonban hátrányai is vannak: korlátozottabb a lehetőség az információ begyűjtésére. Elsősorban a város frekvenciáltabb helyein, a létfenntartás terein voltam jelen, s a rekreációs helyek, az éjszakai tevékenységek közvetlen megfigyelésének el kellett maradnia. Ugyanakkor a részt vevő megfigyelői státusz felvállalása akadályba ütközött: ez esetben a kutatói biztonságérzet jelentősen csökkent volna. Gyakorlati szempontokat szem előtt tartva, erre (a biztonságra) is törekedni kellett.

A bevonódás és marginalitás problémáját érintve a kutatás kapcsán a következőket lehet elmondani: a marginalitás (kutatói marginalitás) folyamatos csökkenésével párhuzamosan a bevonódás mértékére is folyamatosan kellett ügyelni: szívesen változtatták volna szerepemet szociális segítőtvé. Az idők folyamán többször ajánlották, hogy csak akkor tudom meg igazán mindazt, ami érdekel, ha „kiköltözöm”. A marginális szerep, a megfigyelő, kezdetben sokszor kizárással, az információközlés csökkenésével (visszatartásával), in-group kódok használatával volt terhelt – ez nehezítette az értelmezést. A szubjektív én-történetek kezdetben jól strukturáltak, „előkészítettek” voltak s csak az idő múlásával – a marginális helyzetből való kicsiny elmozdulással – változott meg a kontextus oly módon, hogy a láttatás helyett teret engedtek a látásnak is.

Mindez természetesen felveti az értelmezés lehetőségeinek kérdését is. Az értelmezés a kutatás időintervallumában történt, de keretei és eredményei folytonosan változtak. Változtak, mert a mélyebb szintű megismerés sokszor felülírta a korábbi értelmezéseket, a kutatás kontextusa is dinamikusan változott. Így ez az interpretáció egy hosszabb időintervallumban megszületett képek montázsa. A montázs egyes részei tapasztal-

tabb, más részei tapasztalatlanabb megfigyelés eredményei – azaz a szubkulturális kódok értelmezésének más szintjein születtek. S minthogy az események egyszerűek és megismételhetetlenek, így a bemutatás különböző szintű megismerésből összeállított képre vonatkozik."

Az értelmezést kezdetben nehezítette a szubkulturális környezet sajátosságainak, így a nyelv elsajátításának nehézsége. Ezen felül a sajátos szubkulturális környezetbe ágyazott magatartások megértése is annak kontextusában történhetett meg.

A SZUBKULTURÁLIS KÖRNYEZET

A szubkulturák – és általában, a kultúrák – vizsgálatakor a totalitásra való törekvésnek kell jelen lenni. Minden egyes sajátosság egység, mely szerves egésszé szerveződik, s kulturális mintaként jelenik meg. Az egyes dimenziókat hajlamosak vagyunk külön kezelni, ugyanakkor egyik a másiknak kontextusa, s így együttes értelmezésük és kezelése célszerű. Vannak dominánsabb összetevők, illetve periférikusak, de ezek együttesen alkotják a kultúrát. Éppen ezért is vált a megfigyelés módszeremmé.

A szubkulturák mint életmódok (életstílus-csoportok) vizsgálatakor kulturális konfigurációkkal kell megismernedni, melyeknek története rövid és zilált, változékonysága nagy, s mintegy bűvópatakokként tűnnek fel a domináns kultúra terében. Kialakítanak „egy csak rá jellemző viselkedési mintát, s bár az egyének természetesen különböznek, az adott kultúra stílusa egy egységes és ideálisnak tartott életmódot alakít ki, illetve annak követésére szorítja az egyént [...] egyúttal egy alapvető ethosz jön létre a közösségen belül, amely áthatja a viselkedés mindennapi szféráit [...]” (Hoppál, 1984. 375. Kiemelés: a szerz.)

A szubkultúra egyfelől kulturális minták rendszerbe szervezettsége, melynek keretein belül nyer érvényességet egy cselekmény, és a belső normához mérten kell normálisnak, vagy a normálistól eltérőnek tartanunk/látnunk. (Hebdige, 1989.)

Az a valami, amelyet rendszerként látunk, csak a fejünkben létező, megkonstruált valóság, de valójában nem vethető egybe a résztvevőkével. Egyfelől azért sem, mert a megkonstruált valóság logikai rend szerint épül fel, míg a valóság nem ilyen. Másfelől az összevethetőséget akadá-

"Mint ahogyan Geertz írja: „Konvergens adatokon olyan leírásokat, lépéseket, megfigyeléseket stb. értek, melyek ugyan különbözők, sőt vegyesek mind fajtájukat, mind pontosságuk és általánosságuk mértékét illetően – engedékenyen összegyűjtött és különféleképpen leírt nem szabványos tények, de amelyek mégis fényt vetnek egymásra azon egyszerű ok miatt, hogy az emberek, akik e leírásokat, lépéseket és megfigyeléseket teszik, közvetlen részesei egymás életének.” (Geertz, 2001. 335)

lyozza, hogy a kutató által érvényesnek vélt valóságok talán soha nem kerültek megfogalmazásra. (Harman, 1998. 78)

Megközelítesemben arra a nézetre támaszkodtam, miszerint egy komplex közeg komplex módszereket igényel¹². Ennek értelmében kvalitatív szociológiai és interpretatív antropológiai módszerekkel közelítettem a terepmunkám tárgyához.

A HAJLÉKTALAN LÉT MEGKÖZELÍTÉSE

A hajléktalanságot a különböző kutatások többféle megközelítésben tárgyalták fel, más-más szempontból és elméleti háttérrel interpretálták. Röviden ezt tekintem át a következőkben.

A hajléktalanság okainak keresésekor a társadalmi margó elvesztését, tartós munkanélküliséget, a társas kapcsolatok hiányát és általában a hiány irányából való megközelítéseket találhatjuk elsősorban. A hajléktalanság megjelenik különböző aspektusainak vizsgálataiban: a hajlék- és a munkanélküliség, az alkohol és drogfogyasztás, traumatizáltság aspektusai mentén. A kapcsolat nélkülség, az elszakadás (leszakadás, lemaradás) és kiszorítás (kiszorítottság) aspektusai a csoportszintű (rétegspecifikus) megközelítésekben játszottak szerepet. Helyet kaptak az értelmezésben a biográfiai determinánsok dimenziói is: a voluntarizmus, a fogyatékoságok és patológiák, a családi támogatás hiánya és a balszerencse. (ld. Albert-Dávid, 1998)

A hajléktalanok kapcsolathálózati megközelítése Sutherland és Locke 1936. évi megállapításaira támaszkodik, miszerint a hajléktalanok el vannak szigetelve családjaiktól és más csoportoktól. Ezt erősítették az egyedülállóságukat, a kapcsolatokat nélkülöző életet megállapító, a baráti kapcsolatok hiányát észlelő kutatások. A kapcsolathálózat megközelítésében a hálózat-méret kicsinységét, a támogatói létszám alacsony voltát, a támogatói kvalitások gyengeségét állapították meg.

Felfigyeltek arra, hogy a megélhetést a hajléktalanok (sorstársak, a peer group) és a hajlékkal bíró támogatók együttesen segítik, s előbbiek nélkül a fennmaradás képtelen lenne. Azonban pont a sorstárs csoport léte az, amely ha segíti is több szempontból, az ahhoz való alkalmazkodás nehezíti a társadalomba való visszatérést (utal Snow és Anderson 1993 kutatására Albert-Dávid, 1998).

¹² „Egy komplex közeg, amely meglepő és előre nem látható fejleményeket tartogat, komplex módszereket igényel, és ellenáll az elemzésnek, ha az olyan szabályokra támaszkodik, melyeket jó előre megfogalmaztak, s anélkül fogalmaztak meg, hogy tekintetbe vették volna a minduntalan változó történeti feltételeket.” (Feyerabend, 2002. 39)

A magyarországi megközelítések ehhez hasonlóak, a kapcsolatháló szemszögéből Albert Fruzsina és Dávid Beáta kutatásait lehet és kell kiemelni. Emellett a segítő attitűddel (szociálpolitikai, szociális segítői felmérések), az alkoholizmus és megfosztottság, valamint a normák elvesztése szemszögéből való közelítés jellemző. (ld. Utasi, 1987; Levendel, 1992; László-Oross, 1996; Komáromi, 1996; Oross, 1996; Iványi, 1997; Albert-Dávid, 1998., 1999., és 2000.) Felmérték az alkohol és drogabúzus, a szuiciditás, a szexuális devianciák, a kriminalitás szempontjából, a betegségek elterjedtsége és epidemiológiája szempontjából, a pszichés elváltozások tekintetében – mint a paranoid és antiszociális személyiségzavar vagy a poszttraumás stressz szempontjából (Komáromi, 1996)

A korábbi kutatásoktól eltértem abban, hogy a megközelitésem egy nem kérdőíves-kvantitatív eljárás, hanem kvalitatív szociológiai (és antropológiai) eljárás, amely elsősorban természetes hajléktalancsoportokat kívánt megközelíteni, s ebből a feltevésből kiindulva nem intézményi kereteken belül, hanem azon kívüli csoportból indultam ki. (A szociális intézményben a természetes csoportok helyett funkcionális együttléttel lehetett és lehet találkozni.)

Így egy nagyrészt intézményi hálózathoz nem kötődő csoporthoz jutottam, ahol megfigyelő résztvevőként vettem részt hosszabb időintervallumban a csoport életében és vizsgáltam a hajléktalanok kapcsolathálóját.

Így a hajléktalanokra való reprezentativitás sem volt célom, sokkal inkább az, hogy egy természetes hajléktalancsoport esetében vizsgáljam a hajléktalan lét feltételrendszerét kapcsolatháló-elemzői megközelítésben.

Ezzel párhuzamosan képet alkothattam azon – a hajléktalanság jellemzésére alkalmazott – attribútumoknak a maguk valóságában való megjelenéséről, amelyeket fenti kutatások számbavettek.

KI A HAJLÉKTALAN?

A hajléktalancsoportok vizsgálatánál először a hajléktalanság fogalmát jártam tehát körül. Hajléktalannak tekintettem mindazokat, akik maguk nem rendelkeznek otthonnal, s ezért köztereken, vagy szívésségi szükségesszállásokon, hajléktalanszállókon élnek. (Albert-Dávid, 2001. 48.; Oross, 1996)

A hajléktalan létet jellemezheti még ezen felül az, hogy a hajléktalanok egyénileg és magasabb asszociációs szinten is a társadalmi munkamegosztási rendszerben alul vagy kívül helyezkednek el, az érdekérvényesítési képesség hiányzik, vagy alacsony szintű, a csoporton belülré

mutat. Jellemző még a mennyiségileg és minőségileg alacsony szintű fogyasztás, az uralkodó kulturális normától eltérő attitűdök és életstílus. (Id. Bokor, 1985. 19)

A hajléktalancsoportok láthatósága (melyre egy későbbi fejezetben még visszatérek), a strukturális paraméterek (Angelusz, 2000. 41-43) alapján is körvonalazható. Tekintetbe vettem a más társadalmi csoportok és a hajléktalanok, valamint a hajléktalancsoportok közötti eltéréseket is, mely eltéréseket a rendelkezésemre álló adatok alapján, hipotetikusán állítottam össze.

Emergens paraméterként a tulajdonlás, birtoklás változót vettem, nominális paraméterként a nem, etnikai hovatartozás¹³ változóit. Hierarchikus paraméternek tekintettem a jövedelem, iskolázottság, hatalom és az érdekérvényesítési képesség változóit, graduális változóként pedig az életkort. E paramétereket¹⁴ figyelembe véve az eltéréseket táblázatban foglaltam össze (1. táblázat).

	Más társadalmi csoportoktól való eltérés (van: +; nincs: -)	Hajléktalanok közötti különbségek (van: +; nincs: -)
Emergens	+	-
Nominális	-	-
Hierarchikus	+	+
Graduális	-	+

1. táblázat A strukturális paraméterek szerinti elkülönülés

Jól látható, hogy a más társadalmi csoportoktól, melyet talán összefoglalóan nem hajléktalanok csoportjának tekintve eltért az emergens és hierarchikus paramétereiben. A homogénnek vélt hajléktalan-társadalomban az eltérések a hierarchikus és graduális paraméterekben voltak. Ez empirikusan a következőket jelenti: a nem hajléktalanok birtokosok, míg a hajléktalanok nem birtokosok, s ebből a szempontból szinte homogénnek tekinthetők. A nominális paramétereket tekintve nem voltak lényegi különbségek – mindkét nem, többféle etnikum képviselteti magát mindkét oldalon.

A hierarchikus paraméter értékelése érdekes több szempontból, hiszen nemcsak a nem-hajléktalan / hajléktalan választóvonal húzható meg, hanem (konstruált kedvezőbb / kedvezőtlenebb felosztás mentén) a hajléktalanok között is rétegzépző paraméternek tekinthető. Az eltérés ez utób-

¹³ A vallási hovatartozás kérdése gyakran maradt válasz nélkül, így ezt nem vettem, nem vehettem figyelembe.

¹⁴ E paramétereket több kutatás is alkalmazza a társadalmi rétegek és nagycsoportok különírásánál, ha a tipizálást nem is hajtja végre. Ld. Gábor-Szivós, 2002.

biaknál a keresetszerzés típusai, az abból származó lehetséges és tényleges jövedelem nagysága és ingadozása, az iskolai végzettség differenciái alapján felállított in-group presztízs-hierarchiát határoz meg. Ennek részletesebb bemutatása, valamint az érdekérvényesítési képességre, és a graduális paraméterként alkalmazott életkori eltérésekre a következőkben térnek ki.

A hajléktalan lét szubkulturális terében tehát presztízs-hierarchiát jelent a fentebb említett keresetszerzés típusa, a jövedelem, az iskolai végzettség (ez utóbbi csak másodlagos jelentőségű), s ezen felül még az érdekérvényesítési képesség és az életkor, valamint az eltérő szállástípus, a hajléktalanként eltöltött idő, bizonyos megszorításokkal. Ez a hierarchia a következőképpen interpretálódik a vizsgált csoportban.

Az időszakokon belül rendszeres munkát végző, a napibéres, az illegális jövedelemszerző (kivéve a koldus), a hulladékhasznosítók közül a piacozók, a koldus, a lejmoló, a hulladékhasznosítók közül azok, akik saját célra használják elsősorban a fellelt dolgokat – ezek a grádicsai a keresetszerzés típusainak. (vö. Utasi, 1987.) Ezen kívül, a hierarchiában egyénileg más-más helyre értékelt keresetszerzési mód: a verekedéssel, testi erővel jövedelemre szert tevők, a prostituáltak, a társak által fenntartott, s a másokat meglopó személyek módjai.

Az ebből származó jövedelem alapján az állandó jövedelemmel bírók (nyugdíj, rokkantsági nyugdíj, szociális támogatás figyelembevételével), a viszonylag állandó jövedelemmel bírók, a jövedelmükben ingadozók lépcsőfokait különítették el.

Az iskolai végzettséghez kapcsolódó presztízs jelentősen nem tér el a körülvevő társadalom lépcsőfokaitól.

Érdekérvényesítési képesség szerint: a csoporton belül érdekérvényesítéssel bírók és nem bírók. Előbbiek mintegy egybeesnek a kapcsolathálózati megközelítésben hídként értékelhető személyekkel. A hajléktalanságon túlmutató (kifelé irányuló) érdekérvényesítési képesség értékelése a legmagasabb.

Az eltérő szállástípus-használat szempontjából az időlegesen albérlésben lakó, az ágybérletben lakó, szivességi lakáshasználó, hajléktalanszállón élő, városi csöves, erdőlakó grádicsait különítik el.

Az életkort és a hajléktalanként eltöltött időt együtt és külön-külön is kell értelmezni. A fiatalabb hajléktalanok és az idősek a hierarchia aljára kerülnek a szubjektív értékelésekben, míg az életerős, középkorúak felülre (vö. Utasi, 1987). A fiatalok kikerülési esélyük miatt kerülnek alulra e grádicsra. A hajléktalanként eltöltött idő természetszerűleg náluk a legkisebb, tapasztalatuk kevesebb. Az időt hajléktalanként eltöltött telekben számolják – a túlélési képesség mércéje is ez.

A HAJLÉKTALANOK KAPCSOLATHÁLÓJA – EGY ESETTANULMÁNY ALAPJÁN

Röviden az interjúalanyokról

A következő pár sorban nagyon röviden jellemezném az interjúalanyok kontextusait. E jellemzés kevés a megértéshez, nem is ezt a célt szolgálja. A cél sokkal inkább az volt, hogy a későbbi értelmezést segítse.

♦ **L., 48 éves férfi.** Egy válasz után került ki az utcára, önszántából választva a „szabad” életet. Ez tíz éve történt. Egy lánya született. Több hajléktalannal tart fenn kapcsolatot, némelyekkel baráti, egyikükkel (R.) testvéri kapcsolatot, ez utóbbit vérükkel is megpecsételték. Kapcsolataiból él. A belvárosban, kis zugokban tart fenn szállásokat.

♦ **T. Zs., 30 éves férfi.** Többnyire dolgozik. Több feleséggel és több gyerekkel a háta mögött, időről időre új életet kezd. A családjával rossz a kapcsolata, de néha segítik. Pszichiátriai beteg, gyógyszert nem szed. Ideiglenes munkákból tartja fenn magát, néha hazamegy, ahol megtűrik. A vizsgálat kezdetén hazajárt, később erdőlakóvá lett.

♦ **O. F., 44 éves férfi.** Koldus. Egy felesége és lánya van, unokája. Tartja velük a kapcsolatot. Lábai járni nem tud mankók nélkül. Az alkohollal való viszonya ambivalens. A hajléktalanszálló lakója.

♦ **R., 37 éves férfi.** Három felesége volt és öt gyereke van. A legfiatalabb az anyaotthonban van édesanyjával. Állandó munkákból tartja fenn magát. Fóliasátorban él.

♦ **Zs., 43 éves nő.** Két gyereke van. Jelenleg Budapesten kéregetésből él, több élettársi viszonyt is létesített, rendszeresen iszik és sokszor megverik. A gyermekeit nem ő neveli. Testvérét kihozta magához az utcára. Szegeden ő is erdőlakó volt.

♦ **N., 56 éves férfi.** Rossz családi háttérrel jellemezett. Életfogytiglani börtönbüntetésből szabadult. Szakmájában elhelyezkedni nem tud, mert sérült a keze, szíve rossz. Koldus, disznóólban lakik.

A KAPCSOLATOK TÍPUSA

A kapcsolatok vizsgálatánál azok típusait vettem számba, ennek irányát és kölcsönösségét, valamint azt, hogy a kapcsolatok pozitív vagy negatív előjellel jelennek-e meg az egyén interpretációjában. A kapcsolatok gyakorisága és intimitása mellett a későbbiek során a (szoros) kapcsolatként való elismertség is fontos szerepet játszott.

A kapcsolatháló értelmezése kapcsán előtérbe került a kapcsolati tőke és annak működtetése is. Így a híd szerepű egyének megtalálása is szere-

pet kapott, valamint az egyének kapcsolati fokai kapcsán az egyén kapcsolati presztízse is.

Az interakcionális jellemzők (Szántó-Tóth, 1993. 36) megtalálásában a kontextusában való értelmezés segített, jellemzéséhez ezt, valamint az UCINET 5.8 és a Pajek-programokat hívtam segítségül.

Családi és rokoni kapcsolatok

Az elméleti megközelítésekben erős kötéseknek tekintett családi és rokoni szálak jelentős része a vizsgált hajléktalancsoport esetében már a múlté. A megmaradt családi-rokoni kapcsolatok két térrészben jelennek meg. Egy részük a hajléktalan szubkulturális térben belülré mutat, míg továbbiak azon kívülré.

A hajléktalanok egymás közötti (hajléktalan szubkulturális téren belüli), ilyen típusú kapcsolatai közül a legjellemzőbb a szülő-gyermek, a házastársi, s ritkán a testvéri kapcsolat. A vizsgált csoportban R. volt az, aki családfenntartóként élt. Állandó munkahelye mellett a családjával töltött sok időt: gyermeke és felesége az anyaatthonban voltak éppen elszállásolva. De amint lehetett, kihozta őket magához egy hétvégére – egy fóliásátorba. A közöttük lévő szálak valóban erősek, stabilak. A kutatás vége felé Zs. a testvérét hozta ki egy fogyatékosokat ellátó intézetből.

A kvázi családi kapcsolatok, mint az élettársi kapcsolatok, gyakori és illékony intézmény. A nők részéről funkcionálisan is sürgetett a létrejötte: biztonságot nyújt számukra.

A kvázi rokoni kapcsolatok más típusaként lehetne értékelni a „vértestvérséget”, melyet a baráti kapcsolatok között értelmeznek.

A hajléktalanok kulturális teréből kifelé mutató családi és rokoni szálak többsége negatív töltéssel terhelt. Az évek folyamán megromlott kapcsolatok leépültek. A kapcsolat romlásában szerepet játszik az, ha valaki a hajléktalan életmódot választja, de fordítva is igaz: megromlott családi kapcsolati térből kerültek sokan az utcára. Jellemzően válás után az aszszonyt és gyermekeket hátrahagyva, kevés életkezdési eséllyel kerülnek ki. A volt házastárs iránti attitűdök legtöbb esetben negatívak, a gyermek irányába vagy neutralizálódtak, vagy pozitívak. Ez utóbbi esetben a lehetőségeken is túl nyújtanak anyagi támogatást, vagy nagy ajándékokkal halmozzák el a kiemeltebb ünnepeken. Tehát jellemzően a kapcsolat erősítését anyagi és nem érzelmi oldalról közelítik meg.

A családi kapcsolatok egy jelentős része nem folyamatos, szoros kapcsolatként ritkán elismert.

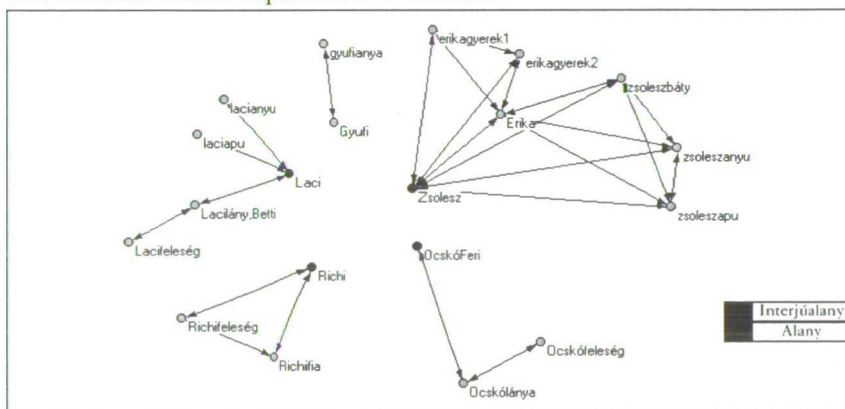
A családi támogatások iránti disszonáns érzésekről számoltak be. Örömmel fogadják, minthogy minden segítség jól jön, ugyanakkor a szé-

gyenérzet sokkal erősebb, s ezért inkább kerülük az olyan helyzeteket, ahol a család segítséget tud nyújtani. Ha mégis, akkor viszonozzák.

Az intimitás a családi kapcsolatokat kevésbé jellemzi, szoros kapcsolatként ritkán ismerik el őket. A kölcsönösség egyedi esetekben valósul meg, sokkal inkább támogató-támogatott viszonyként írható le, amelyben nem minden esetben a hajléktalan sorú ember a támogatott.

Az 1. ábrán jól látható, hogy kisszámú családi-rokoni kapcsolat jelent csak meg a vizsgált csoport kapcsolathálójában. Az ábrán a kapcsolatokat kölcsönösként, szimmetrikusként jelenítettem meg, tudva azt, hogy a rokonsági kapcsolat, ha szimmetrikus is, a kölcsönössége támogatás szempontjából (financiális, érzelmi, stb. dimenziók mentén) már nem egyértelmű.

A családi-rokoni kapcsolatok szoros kapcsolatként való elismertsége kontextuális volt: az élettörténet-interjúkkal párhuzamosan való jellemzéskor érzelmi-indulati szempontból mindenképpen szoros kapcsolatként lehetne értékelni, ugyanakkor a jelenre vonatkozóan asszimmetrikusan elismert szoros kapcsolatról beszéltek.

1. ábra. Családi és rokoni kapcsolatok

Baráti kapcsolatok

A baráti kapcsolatok a hajléktalan szubkulturális téren belül dominánsak, ugyanakkor változékonyak és illékonyak. Az időlegesen fennálló kapcsolatok kölcsönösek és kölcsönösen elismertek. Ilyenkor a gyakorisága szempontjából nagyon intenzívként jellemezhető: nemcsak hogy mindennapos, hanem mintegy napi húsz óras együttlétet is jelenthet. Ez egyúttal funkcionális, azaz létfenntartási (és biztonsági) szempontokból is célszerű. Intimitás tekintetében is jelentős, de ez természetesen legkövetkezik az intenzív egymásmellettségből is. Gyakran jellemzik úgy is,

hogy nem marad egymás előtt titkuk – hallgatagon jegyzik meg, s jelzik a hiányérzetet arra vonatkozóan, hogy e mértéktől való nagyobb elkülönülés jó lenne néha.

Léteznek azonban nagyon erős s hangsúlyozott barátságok, melyek intenzitásuktól függetlenül fennállnak. Ilyennek tekintem a vértestvérséggel megerősített baráti kapcsolatot, a kvázi élettársként definiált, multiplex relációban álló felek viszonyát.

A baráti kapcsolatok létfenntartási dimenzióval való együttjárásáról a multiplexitás és a létfenntartási kapcsolatok jellemzése kapcsán még visszatérek.

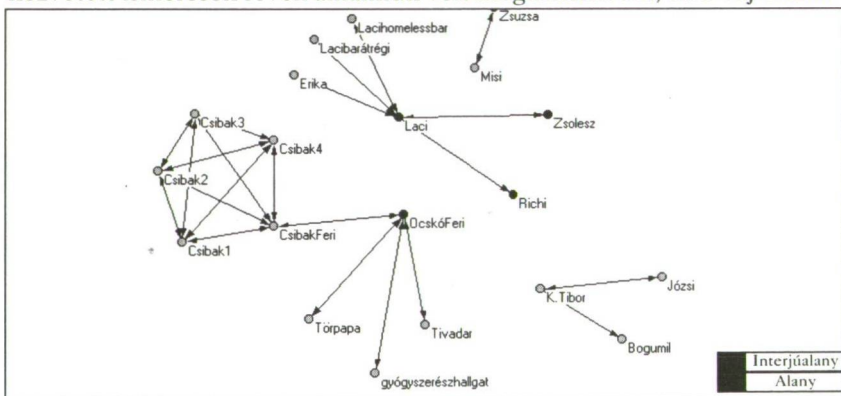
A régi barátságok, melyek a hajléktalan térrészen túlra mutatnak, felbomlottak. A megőrzésük ellenébe hatott a szégyenérzet és a kölcsönösség hiánya vagy képtelensége. Egy speciális esetben (O. F. és K.), külön utakon gyermekkori barátokként kerültek ismét össze – immáron a hajléktalanságban.

A fennálló baráti kapcsolatok működtetése, aktivizáltsága nagyfokú tehát. Általában nem kell külön a szimmetrikusság kérdésével foglalkozni, ahol mégis, ott a létfenntartási dimenzióval való párhuzamossága folytán.

A 2. ábrán megjelenített baráti kapcsolatok hálóján jól látszik, hogy néhány személy mintegy a baráti kapcsolat fókuszpontjává vált, s ők személyükben hídként is funkcionálnak (ld. A híd szerepe című alfejezetet.)

Hajléktalanokkal való kapcsolat

Egy adott városon belül a hajléktalanok többsége ismeri egymást. Az ismertség irányába hat az, ha közel azonos létfenntartási és/vagy rekreációs területet birtokolnak, vagy osztnak meg egymással, ha közvetlen vagy közvetett ismerősök révén alkalmuk volt megismerkedni, ha a hajléktala-

2. ábra. Baráti kapcsolatok

nok által preferált térrészeken előfordul az egyén. Hasonlóan növeli ezt még az is, ha a hajléktalan-ellátó szociális és karitatív szervezetek által felkínált lehetőségekkel élnek. Azaz az ismertség irányába hat, ha a hajléktalan egyén a szubkulturális téren belül aktív. Ezen felül a hajléktalan-ként eltöltött idő természetesen nagyobb lehetőséget biztosít arra, hogy valaki ismertté váljon, s társas környezetét is megismerje.

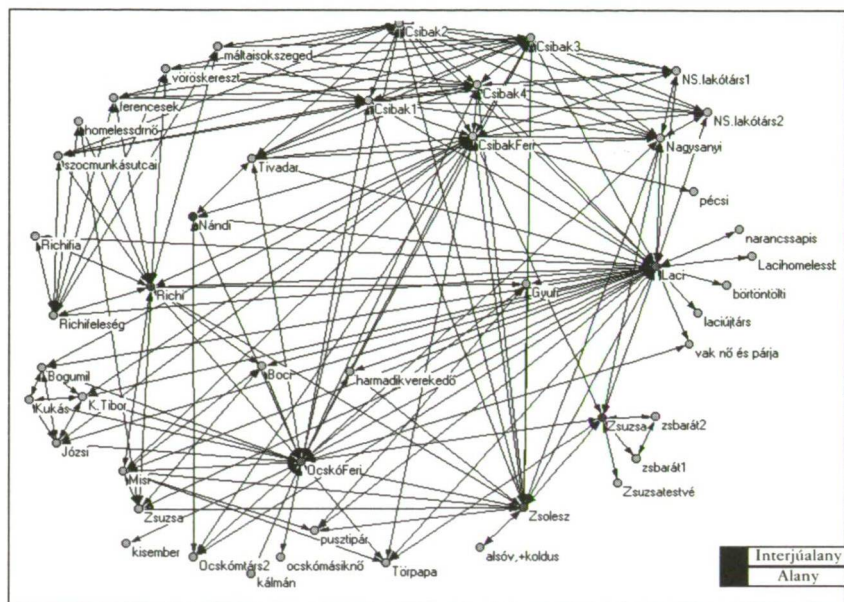
Az ismeretség megerősítése révén aktív vagy aktivizálható kapcsolat jön létre.

A hajléktalanság társadalmi terén belül kialakult státusz-presztízs hierarchia van, melyre fentebb már utaltam. Ennek mentén (is) informálisan körülhatárolt territóriumok vannak, melyeket egy-egy hajléktalan-csoport ural. Mint ahogy érvényes területfelosztások vannak, úgy vannak a hajléktalan lét szubkulturális mezején, a kapcsolati hálón belül törések. A kapcsolati tér is fragmentált. Az egyes státusekvivalens csoportok közötti kapcsolattartás viszonylag kicsi, míg a csoporton belül nagy az interakciók száma. Befelé a szolidaritás, kifelé és egyes csoportok között a kizárás érvényesül.

Gyakoriak a konfliktusok, melynek egyik célja, hogy a kiegyensúlyozott területi felosztásból például területet válaszson le, azaz az újraosztást indukálja.

Ugyanakkor annak folytán, hogy lényegileg mindenki mindenkit ismer, ez bizonyos mértékű kontrollt jelent. Egyfelől – egy határon belül – támogatják egymást, másfelől biztonságot is jelenthet. Biztonságos klímájú „tér” tűnt fel akkor is, amikor egy, a kulturális tér egyik felén lévő egyén számára, a tér másik felén elindított üzenet eljutott. Vagy hasonlóan, mikor az ingyenes ételosztás híre terjed – még akkor is, ha ez a heti ritus/ritmus része.

A 3. ábrán jól látható, ahogyan a hajléktalanok egymás közötti kapcsolatainak számai szövődnek: kisebb csoportokat a közeg egyes embereken keresztül ér el, illetve fordítva. A háló sűrűn átszőtt, szimmetrikus ismeretségi kapcsolatokat ábrázol, a kapcsolat „töltésétől” függetlenül. Azaz nem választottam külön a negatív és pozitív érzelmi többlettel rendelkező kapcsolatokat. Ez ugyanis dinamikusan változott még az aránylag rövid kutatási időintervallumon belül is.

3. ábra. A hajléktalan-kapcsolatok

Kizárás és szolidaritás

A kizárás érvényesül az alacsonyabb presztízsű egyének, a „méltatlanok” felé. A hajléktalanok társadalmi/kapcsolati tőkéje jórészt kimerül a szolidaritáson belülré vonásban és az azon kívülre való rekesztésben.

A szolidaritás két-három-négy fős, hosszabb távon állandó csoportokban és rövidtávú barátságokban érvényesül, a biológiai, pszichés és kulturális szükségletek kielégítésében való támogatásokban él. A mértéke informálisan meghatározott, mint ahogy a kölcsönössége és a viszonzása is.

A kizárás a hajléktalan-csoportokon való „kívülrekedtségként” manifesztálódik, amely a könnyebben aktivizálható létfenntartási kapcsolatok hiányában komoly veszélyforrást is jelent.

A kizárással párhuzamosan a bezárás fogalmát is számba lehet venni. Ez esetben azt jelenti, hogy a hajléktalan lét attribútumain és kapcsolatain keresztül nem engedi az egyént kifelé és felfelé elmozdulni a társadalmi hierarchiában. Még akkor sem, ha ez az egyén számára sikerülhetne. A visszahúzó erőként fellépő hajléktalan és létfenntartási kapcsolatok teljes elhagyása a cél ilyenkor, de ez sokszor nem sikeres.

Létfenntartási kapcsolatok

A létfenntartási (megélhetési) kapcsolatok a hajléktalan csoportokon belülre és kifelé is irányulnak. A korábbi kutatásokban a támogató (patrónus) hajléktalanságára (hajléktalan/nem hajléktalan) vonatkozóan gyűjtöttek adatot, esetlegesen ez nem derül ki a beszámolókból (utal Solarz és Bogat (1990) kutatására Albert és Dávid, 2001. 152).

Terepmunkám során cizelláltabb kép fogadott. A patrónus és a kliens létfenntartási kapcsolatának viszonylatában, a hajléktalanság dimenzióját is figyelembe véve a következő formákat találtam:

- ♦ A patrónus is és a kliens is hajléktalan (homofil viszony).
- ♦ A patrónus nem hajléktalan, a kliens igen (általános támogatói viszony).
- ♦ A patrónus hajléktalan, a kliens pedig nem (különös/ritka támogatói viszony).¹⁵

A hajléktalanok között a létfenntartási kapcsolatok a következő tevékenységekben objektívalódnak: a védelem, az együttes szállás, táplálkozás és az alkoholban és dohányáruban mérhető szolidaritás.

A létfenntartásnak ezen dimenziói kiemelten fontosak – e speciális társadalmi helyzetben, a természeti viszonyoknak is kiszolgáltatva, különösen fontos. A létfenntartás az életükben olyannyira előtérbe helyezett szempont – helyzetükből adódóan –, hogy a kapcsolatháló vizsgálatakor a kapcsolatok közül magam is ezt tekintettem a legfontosabbnak.

A védelemben részesítés, a szálláshely használata, az élelmiszerek (és pénzügyi eszközök) megszerzése, a táplálkozásban és tisztálkodásban való partnerség, az alkohol- és dohányfogyasztás kölcsönössége a létfenntartási kapcsolatok alapja. A létfenntartási kapcsolatok (megélhetési kapcsolatok) kisebb időintervallumokon belül viszonylag stabilak, a mindennapok részét képezik több okból kifolyólag – ezen okokat lentebb részletezem.

A létfenntartási kapcsolatok gyakran együtt járnak a barátiként minősített kapcsolatokkal.

A létfenntartási kapcsolatok elismertek és aktívak, vagy könnyen aktivizálhatók. Ez alól kivételt képeznek azok a kapcsolatok, amelyekben vagy a patrónus vagy a kliens a hajléktalanság terén kívüli. A cselekvésméleti szempontból ez az aktivizálhatóság („időzíthetőség” – Szántó-Tóth, 1993. 37) nagyon fontos. Ez teszi lehetővé adott esetben a fizikai túlélést, a depriváltság csökkentését.

Azonban minél nagyobb a társadalmi távolság, annál inkább csökken

¹⁵ A teljes mátrix kitöltöttségét a negyedik forma jelentené, amely esetben sem a patrónus és sem a kliens nem hajléktalan. Ez még a látóterembe került is, nem tartozik vizsgálódásom tárgykörébe.

az aktivizálhatóság. Ennek oka az, hogy a kapcsolat egyoldalúvá válik a társadalmi távolság növekedésével – a más esetben csereértékkel bíró tekintély vagy elismertség itt már nem jelent elérendő tétet. A kliensi oldalon álló hajléktalan nem tud cserébe nyújtani sok mindent, a kapcsolat egyoldalúvá lesz: ha a patrónus megérkezik a szubkulturális térbe, akkor a kapcsolat aktív, ha nem, akkor nem. A patrónus lelkiismerete az, amely a kapcsolatot fenntartja¹⁶, s időről időre megjelenik. A kapcsolat ritualizálódik: a patrónus érkezését mintegy várják adott időpontban, vagy akörül (hetente, havonta, stb.). Az érkezést követően a hogyan kérdései kerülnek előtérbe, majd a kapcsolatot szimbolikusan megerősítik közösen megélt események felidézésével és újra átélésével.

O. F., Zs., támogató érkezik – együtt a templom előtt, ahol előbbiek koldulnak²¹. A patrónus O. F.-nek ad, s mondja, hogy osszák el. Zs. erre: „Nem együtt vagyunk! Ő a Jóisten nevében kért, én az apácák nevében! Az apácák nevében, adjon!” Patrónus nevet, ismeri őket, s ad, de megjegyzi, hogy milyen apáca az, akinek házastársa van. Nevetnek.

[más időpontban] Patrónus érkezik, s messziről kiáltják elé a beváltnak minősített szöveget: „Az apácák nevében!” S nevetnek. Majd néhány kérdés, hogy hogy vannak, kit milyen baj ért. Ismét elhangzik az „apácák nevében!” formula, s a támogató ad, majd távozik.

Az ehhez hasonló „működő technikákat”, melyekkel „állandó támogatóikat” fogadják, sokszor elismétlik, saját örömeikre is. De a patrónus ismételt megjelenése is generálja.

Vizsont e kapcsolatokat – nem hajléktalan patrónus és hajléktalan kliens – kicsi aktivizálhatóság jellemzi. A kapcsolat elismertsége, gyakorisága, intimitása a patrónustól függ.

Az esetben, ha a patrónus is és a kliens is hajléktalan, az aktivizálhatósága nagyobb a létfenntartási kapcsolatnak. Szoros kapcsolatként való elismertsége jó, s gyakorta a baráti minősítésű kapcsolattal azonos. Lehet, hogy a meglévő barátság a létfenntartási kapcsolat kiépülését segíti a két fél között, de az is lehetséges, hogy a létrejött megélhetési kapcsolat intimítása fokozódott oly mértékben, hogy baráttá (is) átlényegült.

Egymás és értékeik védelme a külső környezettől, a társas környezet-től közös érdekük, s egymást váltva őrökdnek, míg a másik pihen.

„Nem tanácsos egyedül lenni. Mindig párban vagyunk, vagy hárman. Egyik pihen, a másik figyel. Lehet, hogy most nem is látod, de látótávolsá-

¹⁶ S éppen ezért nem szükséges a rokoni szállal kevert kapcsolatot külön értelmezni, ha a patrónus nem hajléktalan.

gon belül mindig kettő csöves van. [...] Az én „lakótársam” ott alszik, azon a padon. Majd ha felkel, én alszom. Mer’ mindig figyelni kell, mert jönnek ilyen fiatalok, belekötnek, aztán jobb, ha nincs egyedül, pláne ha már melegített [alkoholt fogyasztott]. Megverik. Engem már csomószer megverték, mikor miért. Jön, aztán nem is vesz emberszámba. Kis fiatal suhancok. Meg cigányok. Meg másik hajléktalan, kifigyeli, hogy mid van, aztán pár forintért leüti.” (N. S., 45-50 közötti férfi)

A létfenntartási és/vagy baráti kapcsolatban állók sokszor azonos szálláshelyen húzódnak meg. Ez szociális intézmény is lehet, de akár a közterületnek valamely része is.

A táplálkozást is közösen oldják meg: kenyér és más dolgok vásárlása, közös húsvásárlás a menzai főzelékhez, közös főzés. Akinek nagyobb volt a bevétele, az fizet, amíg pénze van, s legközelebb máson a sor. A kölcsönösség így időben elhúzódik, s a közös csoporttudatban összegződik, arra felvésződik, hogy ki mennyi mindennel járult hozzá az utóbbi időben a közös léthez.

Az alkohol és a dohány fogyasztása intenzív, egyes csoportokban a gyógyszerek visszaélészerű használata is. Szinte mindenki dohányzik, s fogyaszt alkoholt, ezért a kapcsolatokban jelentős szerepet játszik, szimbolikus értékű, hogy kit kínálnak meg, amikor az alkoholos palack vagy a cigaretta körbejár. A csoporton belüli és a szegedi hajléktalanságon belüli presztízs-hierarchia leképeződése ez. A periférián lévő emberek többnyire kimaradnak ebből.

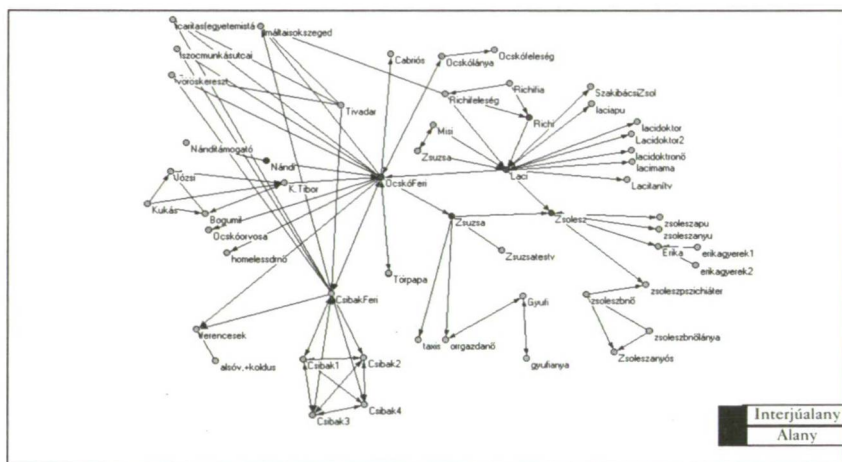
A csoport ezeket is közösen vásárolja, vagy ha egyénileg, akkor is közösségivé válik, miután egy szabályt feltétlenül érvényesítenek: ha megkínálsz másokat, téged is meg fognak kínálni, ha arra szorulsz. Amid van, oszd meg, s ne gyűjtögess magadnak. Zárójelben teszik hozzá, hogy úgyis elveszik mások. Az egyénileg vásárolt alkoholból az utolsó kortyok, az utolsó szál cigi mindig azt illeti, aki vásárolta.

Tehát a közösségi emlékezet számon tartja azt, hogy ki volt az, aki a közösségtől megvont valamit (vagy legalábbis nem osztott meg), nem volt szolidáris, vagy valamilyen módon felborította a kölcsönösség érzékeny egyensúlyát. Ha érezhetővé válik, hogy az egyensúly megbomlott, nehezen állítható már helyre. A probléma az egyoldalúságból következik.

A kölcsönös kisegítés intézménye kapcsolaterősítő funkcióval bír, míg annak megsértése a kizárás terhére vonja maga után. (ld. Kizárás és szolidaritás alfejezet és vö. Angelusz, 2000. 50.) S itt visszautalnék a bezárásra: amikor a létfenntartási kapcsolatot működtetni óhajtják, a kapcsolathálóból kifelé mozdult személyeket megkeresik, s nem engedik, hogy elhagyja azt, patrónus szerepet kap, s csak nehezen képes visszautasítani ezt.

A hajléktalan kliens és nem hajléktalan patrónus viszonyt már jellemeztem. Ennek fordítottja az, amikor hajléktalan támogat nem hajléktalan. Többnyire rokon szálak fűzik őket egymáshoz, s a kapcsolatot többé-kevésbé kölcsönösen aktivizálják. A patrónus fél az anyagi oldalról közelíti meg a támogatás kérdését, a szülői tekintély kivívását – az érzelmi oldal sokszor elhanyagolódik, az anyagi oldalt bizonyítási kényszer uralja. A kliens attitűdjeit nem állt módomban megismerni.

Jól látható az, ahogyan az egyes fogyasztói javakon keresztül megerősítik a kapcsolatokat, a patrónus-kliensi felállásban. A létfenntartási kapcsolat attribútumai közül ezen felül a meglehetősen nagy állandóságot emelném ki. Ezzel együtt azt is hangsúlyozni szeretném, hogy enélkül az állandóság nélkül a létfenntartás bizonytalanabbá válik, s ez erősen az állandóság irányába hat. A kapcsolat intimitását a meglehetősen nagy állandóságból következően, a hajléktalan-hajléktalan kapcsolat esetén nehéz külön értékelni a szükségszerűségtől. Amikor az egyik fél nem hajléktalan, az intimitás a legtöbb esetben kicsiny, a kapcsolat elismertsége alacsony.

4. ábra. Létfenntartási kapcsolatok – aszimmetrikus ábra

A 4. ábrán is figyelembe vettem azt, hogy a létfenntartási kapcsolatoknak iránya van. Én a függés irányát vettem alapul, azaz a kliens patrónus felé való fordulását, s eszerint ábrázoltam.

(Mindehhez ld. még az Ascriptív kapcsolat, patrónus-kliensi viszony című részt.)

Multiplexitás

Többször utaltam arra, hogy a kapcsolatok nem egyértelműen sorolhatók be ilyen vagy olyan típusba, mert párhuzamosan jellemezhetőek esetleg kettő vagy több típussal. Ez esetben a multiplexitás értelmezését kell előtérbe helyezni. Azaz a kapcsolat többféle tartalmára kell helyezni a hangsúlyt, hiszen minél több szempontból megerősített egy kapcsolat ezen belül, minél inkább jellemző az érzelmi elkötelezettség, annál biztosabb az, hogy a kapcsolatot az alany aktiválni képes. Az érzelmi elkötelezettség pedig különösen valószínűsíti ezt. (Id. Szántó-Tóth, 1993)

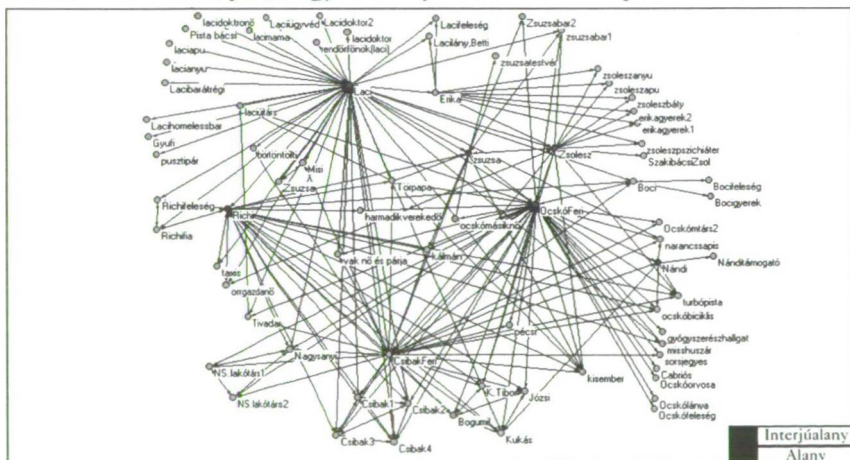
A vizsgált csoportban a multiplex kapcsolatok típusai közül előfordultak a létfenntartási-baráti, létfenntartási-rokoni, hajléktalan-családi és más formák.

Tapasztalataim és a hajléktalanok interpretációi azt mutatják, hogy azok a kapcsolatok, amelyekben mindkét fél hajléktalan, aktiválhatók, s annál inkább, minél inkább multiplex kapcsolattal van dolgunk. Viszont ha az egyik fél „kívülálló”, akkor az intenzitást kevésbé befolyásolja a multiplexitás foka.

A híd szerepe

Híd az a relációs viszony, melynek elmozdításával a kapcsolatháló két részhalmaza közötti viszony megszűnik. A relációban részt vevő szereplő az ún. töréspont. (Szántó-Tóth, 1993. 39)

Ilyen tiszta viszonyokat a hajléktalan szféra mint egyik részhalmaz, töréspont szerepű hajléktalan, s nem-hajléktalan patrónusai mint másik részhalmaz között lehet felismerni. Ebből a szempontból vizsgálva az 5. ábrát, azt mondhatjuk, hogy három jelentősebb törésponttal bír a háló.

5. ábra. A híd szerepe

Ugyanakkor teret enged egy rugalmasabb, a hajléktalanok által interpretált valóságnak, melyen maga az ábra is alapul, de arról nem olvasható le, a következőket lehet megemlíteni. A kiemelt töréspontokon túl léteznek olyan töréspontok, amelyek elmozdításával a vizsgált csoport felé való kapcsolódás meggyengülne, talán meg is szűnne. Egyes individuumok azok, amelyek a kisebb hajléktalancsoportokat egymáshoz kötik. Ők az informális hierarchiában előnyösebb helyen állnak, ego-hálójuk kiterjedtebb, s közvetlen csoportjuk rajtuk keresztül kapcsolódik a hajléktalan térbe.

A KAPCSOLATOK IRÁNYA ÉS ERŐSSÉGE

A kapcsolatok iránya kétféle típusban jelent meg: egy részük kölcsönösnek bizonyult (ld. ascriptív kapcsolat), míg más részük személyorientált és aszimmetrikus kapcsolatnak (ld. patrónus-kliensi viszony) volt tekinthető, illetőleg akként ismerték el.

A kapcsolatok erőssége tekintetében két dimenziót különítettem el: egyfelől a kapcsolat erősségét mint erős-gyenge kapcsolatot (kötést) tekintettem, másfelől a kapcsolat pozitív vagy negatív érzelmi többletére is fókuszáltam.

A kapcsolathálóban megjelenő hajléktalanok összes kapcsolatát figyelembe véve, az interjúalanyok jelenlegi kapcsolatait különösebben ismerve, megállapítható az, hogy a gyenge kapcsolatok azok, amelyek túlnyomórészt működnek, aktivizálhatók.

Ascriptív kapcsolat, patrónus-kliensi viszony

Az ascriptív kapcsolat a kapcsolat kölcsönösségét jelöli, azt, hogy mindkét fél egyenlőként jelenik meg benne, kölcsönös jóakaraton alapul (Hofer, 1991. 148) és mindkét fél a másik számára értékként elismert objektumot visz a kapcsolat színterére. Az objektum lehet gazdasági vagy emocionális, a lényeg, hogy a csere folytán mindkét fél kielégül, s nem kerülnek alá-fölérendeltségi viszonyba. A vizsgált hajléktalan-csoportban a kapcsolatok ritkán ilyenek.

A patrónus-kliensi viszony, vagy más terminusokkal élve a támogató-támogatott viszony esetében a kölcsönösségben nem áll fenn egyensúly, emellett pedig az aktorok között alá-fölérendeltségi viszony van. Ez utóbbi a kölcsönösség hiánya folytán is kialakulhat, elsősorban abban az esetben, ha a kölcsönösség nem hiányzik teljesen. Ez esetben a kapcsolatok felbomlottak – a támogatásért cserébe valamiféle nem anyagi ellenszolgáltatást lehet és kell felkínálni, hogy a támogató ne érezze vesztesnek

önmagát, s a támogatott ne érezze a teljes kiszolgáltatottságot. A hajléktalanok között ez a következő módokon nyilvánult meg:

- Anyagi és létfenntartási támogatásért cserébe biztonságot nyújt az első fél számára a második – alvás közben figyel, csomagot őriz.
- Anyagi és létfenntartási támogatásért cserébe kapcsolati tőkét vagy tudástőkét ajánlja fel.
- Létfenntartási támogatásért cserébe ruháról és ruhamosásról gondoskodik.
- Létfenntartási támogatásért cserébe alacsonyabb presztízsű munkákat végez – kukázás, lejmolás, lopás.
- Emocionális támogatásért cserébe élelmiszereket hoz stb.

Az interpretált viszonyok első felében a támogató által birtokolt értéket jelenítettem meg, amelyért a küzdelem folyik, s amelynek birtoklása a támogatót fölérendelt viszonylatba helyezi el.

A viszony kétoldalú tehát, mely egy fókuszált személy körül akár csillog alakzatot is felvehet. Ez esetben a „birtokos”, támogató szerepű személy sokszor csak a bejövő árukat osztotta újra, s maga csak kapcsolati és tudástőkét hasznosította. Ehhez mindenképpen szüksége volt arra, hogy elismerjék (Honnet, 1997) arra, hogy kliensi környezete megbízon benne.¹⁷

MILYEN TÁRSADALMI RÉTEGEK FELÉ IRÁNYULNAK A KAPCSOLATOK?

A kapcsolatok vizsgálatánál több okból fontos, hogy milyen társadalmi rétegek felé irányulnak. Elsősorban azért, mert a magasabb társadalmi-gazdasági státuszú aktorok feltételezhetőleg több támogatást tudnak nyújtani. Másodsorban azért, mert a heterofil kapcsolatok a státuselőrelépést képesek támogatni, míg a homofil kapcsolatokat inkább a visszatartás/megtartás jellemzi.

A kapcsolathálóban megjelenő kapcsolatok számszerűleg a hat fő interjúalany esetében a 2. táblázatban bemutatott módon jelennek meg. Jól láthatóan dominál a homofil kapcsolat, s a felsőbb társadalmi rétegek felé való irányulása a kapcsolatoknak alacsony, esetlegesen nulla.

¹⁷ „Ha valamely személyiség jelentőségét és erejét tekintve fölényben van, közelebbi, de távolabbi környezete is hitet és bizalmat áraszt felé, véleményét mértékadó súllyal ruházza fel, s mindez objektív instancia jellegét hordozza: a személyiség döntései előjogokat és axiomatikus bizonyosságot nyernek, amely – legalábbis bizonyos mértékig – a szubjektív személyiség mindig változó, viszonylagos, kritikának alávetett értéke fölé emelkedik.” (Simmel, 1973. 220)

Milyen társadalmi rétegek felé mutatnak a kapcsolatok? (db)						
	Felső osztály	Felső középosztály	Középosztály és alsó középosztály	Alsóosztály	Hajléktalanok	Összesen
L.	0	4	6	15	30	55
T. Zs.	0	2	3	14	21	40
O. F.	0	3	3	0	36	42
R.	0	1	0	7	20	28
N.	0	0	0	1	13	14
Zs.	0	0	0	4	16	20
Összesen:	0	10	12	41	136	199

2. táblázat. A társadalmi rétegek felé való irányultság

A társadalmi rétegek fentebbi felosztása a társadalmi rétegek vizsgálatain alapul, de néhány összevonását jónak láttam, hogy az adatok kezelhetőbbnek bizonyuljanak. A kapcsolatban megjelenő aktorokat foglalkozás-presztízs alapján soroltam be. A módszer hipotetikus, hiszen az aktorokról valójában semmit sem tudunk, legalábbis nem többet, mint amennyit láttatni kívántak. A rétegek felosztása is megkérdőjelezhető más-más szempontú megközelítésekkel. Annak oka, hogy ennek ellenére mégis itt szerepel a táblázat, az, hogy a kapcsolatok, s elsősorban a létfenntartási kapcsolatok során felmerülhet annak kérdése is, hogy a kliensek milyen társadalmi rétegeket érnek el. Azaz, hogy az elért patrónusok képesek-e segítséget nyújtani társadalmi-gazdasági helyzetükből adódóan. Ezzel azonban nem kívánom jellemezni azt, hogy kik azok, akik a hajléktalanokat támogatják.

EGO-HÁLÓ

Az interpretált kapcsolatháló az interjúalanyok és beszélgetőpartnerek ego-hálóinak különböző mértékű megismeréseiből jött létre. Az ego-hálóban megjelenő egyéneket megkerestem, ha elérhetőek voltak, de ez a módszer sohasem eredményezhet egy zárt rendszernek a feltérképezésével együttjáró ismeretet.

Így az ego-hálóban megjelenő alanyok nem teljes létszámban jelennek meg az interpretációban. Mindazonáltal elmondható, hogy az egyes interjúalanyok ego-networkjei megfelelnek a hajléktalan „téren” belüli státusz-presztízs hierarchiában elfoglalt helyüknek. Azaz a hierarchia magasabb fokán állók, több és jobb minőségű kapcsolattal bírnak, heterofil kapcsolatokkal is rendelkeznek. Mindehhez ld. A változások... fejezetet (degree) és centralitás számításait, s a korábbi fejezeteket.

A VÁLTOZÁSOK...

A kutatás időtartama alatt a vizsgált csoport dinamikusan változott. A kezdetben természetes csoportként megismert kis közösség felbomlott, újrastrukturálódott. A kutatás kezdeti időpontjában fennálló, tartós barátságként megismert kapcsolatok esetlegesen felbomlottak, újak szövődtek, a csoport vezető egyéniségeként megismert L. elhagyta a csoportot, tőle függetlenül T. Zs. is, Zs. a várost is, N. felcserélte a fennálló kapcsolatait.

L. érdekérvényesítési képességét nem tudta kamatoztatni, mert patrónusként feltüntetett szerepe mögül kilátszott, társai számára feltűnt, hogy valójában kliensként funkcionál, s a csoport nem akarta fenntartani és vezetői szerepét is elismerni. A kölcsönösség hiányának érzete személyes konfliktusokba torkolt, s átlépett más, újabb csoportokba, ahol a korábbi szerepét folytatja.

T. Zs. úgy érezte, hogy ha e csoport tagja marad, semmi esélye sincs kikerülni a hajléktalanlétből. Visszahúzó erőként értékelt minden kapcsolatfenntartásra irányuló kezdeményezést. Mind a kapcsolati térben, mind a fizikai térben új helyet keresett magának.

Zs. új lehetőségek után kutatva, a korábbi pozitív tapasztalataira építve elhagyta a várost, s Budapesten kezdett új életet. Régebbi párkapcsolatát felújította, a Nyugati pályaudvaron koldul, s többször említette, hogy vissza óhajt jönni, de a megismert közegbe nem akar visszatérni.

R. a munkájának és családjának él, albérletet vett ki, s a hajléktalan kapcsolatait korlátozott mértékben ugyan, de ápolja.

O. F. a csoport felbomlása után egy időre központi-információs szerepet (töréspont-szerepet) töltött be, majd ez fokozatosan csökkent az időintervallumban, s újabb kapcsolatokat létesített, de természetes csoportokhoz (még) nem kötődött.

N. a csoporthoz főleg O. F.-en keresztül kötődött, ez a kapcsolat megszakadt, ezt követően a presztízs-hierarchiában lefelé mozdult el, s kevés létfenntartási kapcsolatot tart csak fenn.

A felbomlás okai között a kölcsönösség hiánya és az eltérő normarend miatt bekövetkező konfliktusok sorozata a két legfontosabb ok. (vö. Csepeli, 2000. 273) A kölcsönösség hiánya korábban is megvolt, de az elnyújtott reciprocitás elvének megfelelően valamikori viszonzást vártak el egymástól, ez nem látszott bekövetkezni. Állandó konfliktusok következtek. A kapcsolatok fenntartása ezt követően egyének között és nem csoport-szinten történt, majd lassan ez is feloldódott. A narratívák egyre inkább arról szóltak, hogy ki kit milyen módon csapott be. Ennek egyik jellemző artikulálódása volt, hogy Zs. hármukkal is létesített párkapcsolatot, s

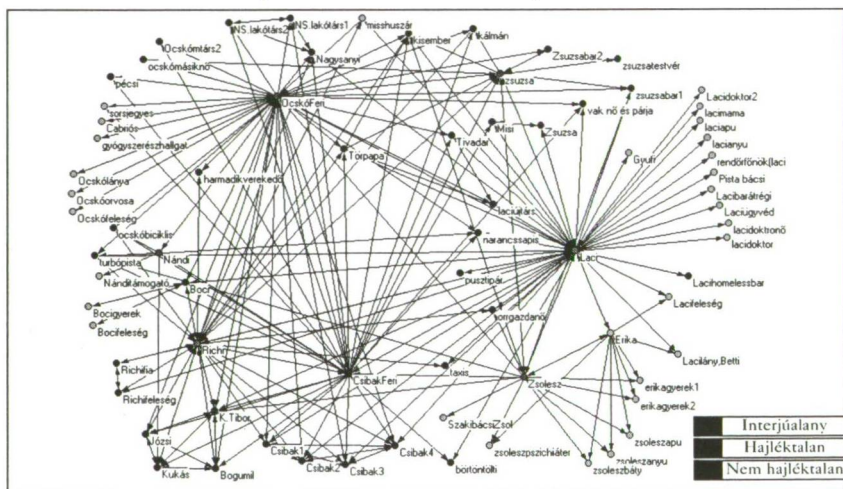
így mindegyik becsapottnak érezte magát. E történet az eltérő normarend felé is mutat. Folyamatosan érzékelhető volt, hogy a többieket valamiért (keresetszerzési mód, alkoholfogyasztáshoz kapcsolódó attitűd, tisztálkodási szokás, „lakhely” okán) mindegyikük elítéli. Ez az ítélet több-kevesebb nyíltsággal el is hangzott, konfliktusokozó volt, de idő kellett ahhoz, hogy a kapcsolatok a csoportból kifelé, homofil kapcsolatok irányába mutassanak. S idő kellett ahhoz is, hogy a felbomlás megtörténjen, a konfliktusok pedig elcsendesedjenek.

A megfigyelés időintervallumában tehát a vizsgált csoport a kezdeti stagnálásból egy dinamikusán változó kapcsolathálóvá lett, mely elszakadt és a benne lévő emberek különböző irányba mozdultak el, az utólag „nagyon heterogén” csoportként értékelt közösség helyett hasonlóbb kapcsolatokat választva.

Elsőként a centralitásuk változott meg, a közösség nem fogadta el a korábban informális vezetőként funkcionáló egyén vezetését, szelektálódott a vezetés a különböző funkciók szerint, majd az informális hierarchia csúcsán bekövetkezett a csere, s ezzel az előző vezető távozásra szánta el magát. A kapcsolatok felbomlottak, átstrukturálódtak, majd lassan elhaláltak.

A változások előtti pillanatokban készült felmérés még tükrözi a korábbi szerepeket, a változásokat már csak értelmezőként láthattam, a kapcsolatok ismételt (harmadszori) feltérképezése nem állt módomban. Tehát a második felmérés és kapcsolatháló készítés-elemzés során a következő ábra és értelmezés jött létre.

Ekkor – 2002. szeptember-október – a teljes mátrixban 103 alany és

6. ábra. A második időpontban készült kapcsolatháló

382 reláció volt jelen, és ekkor nem vettem figyelembe a szociális ellátó intézményeket¹⁸.

A háló korlátozottan adott helyt a kvantitatív megközelítésnek és az abból való következtetéseknek. A definíciók értelmében, minthogy nem zárt rendszerben készült felmérésen alapult, nem értelmezhető az összefüggőség (connectedness), s az elérhetőség mutatói is csak meghatározott kritériumok között.

Az értékek értelmezésénél figyelembe kell tehát venni, hogy a megközelítés módszerének sajátosságai folytán az interjúalanyok mutatói magasabb értékeket mutatnak, mint a periférikus aktorok. Így az összehasonlítást korlátozni kell az interjúalanyokra. Emellett a nem zárt rendszer kvantitatív és kvalitatív megközelítésénél is figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a kiindulási pont körül az információk bőségebbek, s a kvázi hólabda¹⁹ módszerből következően és a teljeskörűség lehetetlen volta miatt a külsőbb és még külsőbb körökön megjelenő szereplőkről egyre kevesebb ismerettel rendelkezünk.

Az interjúalanyok kifokát és befokát tekintve a következő értékeket kaptam, mely alapján – minthogy a mátrix irányított kapcsolatokat tartalmaz – presztízst lehetett számolni. Mivel a kutatás nem zárt rendszerben történt, s nem minden alany presztízse állapítható meg, ezért a kifinomultabb módszer, amely az egóhoz kapcsolódó aktorok presztízst is figyelembe veszi, nem volt alkalmazható, az egyszerűbb eljárást követtem, a kifok és befok alapján állapítottam meg (ld. Szántó-Tóth, 1993. 43).

Az, hogy adott aktor a hálózatban előforduló összes kapcsolat mekko-

	Kifok	Befok	Presztízs-hierarchiában elfoglalt hely (rang)		Centralitás
			Kifok/befok alapján	Szubjektív in-group megítélés alapján	
L.	43	21	2	1	0,310
T. Zs.	21	4	3	4	0,182
O. F.	48	25	1	2	0,477
R.	23	23	4	3	0,231
N.	6	2	5	6	0,094
Zs.	9	10	6	5	0,169

3. táblázat. A hajléktalanok kapcsolathálójának kvantitatív megközelítéséből adódó eredmények

¹⁸ Nem vettem figyelembe ekkor a szociális ellátó intézményeket, mert nem volt jelentős különbség az első és második felméréskor, illetőleg az afelé irányuló kapcsolatok értelmezése többszörteggé vált, a kapcsolat nem volt leírható már nem/nincs dichotómiában.

¹⁹ Kvázi, mert például a megismert csoport külső köréről már nem reprezentatív módon kerültek a vizsgálódásba a szubjektumok, hanem elérhetőséget is figyelembe véve.

ra részarányát foglalja magába (Szántó-Tóth, 1993. 42), azaz az interjúalanyok centralitása 0,477 és 0,094 közötti értékeket vett fel, amely a fentebb leírt, in-group presztízisértékelésnek (rang) megfelelt, azzal összeegyeztethető. A rang és centralitási érték közötti eltérést L. és O. F. esetében az informális hierarchiában való eltérés eredményezte. A kifok és befok számítása a csoporton belüli presztízisértékelést nem erősítette meg, ennek egyik oka lehet az, hogy az egóhoz kapcsolódó alterek presztízise nem állt rendelkezésre.

Tehát a megközelítésből adódó sajátosságok nem engedik, hogy a kapcsolatháló-elemzés főbb mutatóival operáljunk. Az értelmezés ezen empirikus-analitikus megközelítésben pótolni képes a zárt rendszerben, a kvantitatív megközelítésből származó eredményeket. Éppen ezért erre – a kvalitatív megközelítésre – helyeztem a hangsúlyt²⁰.

A HAJLÉKTALAN-ÉLETTÖRTÉNET INTERPRETÁLÁSA

A hajléktalan-élettörténetek interpretálásakor a legtöbb esetben jól kidolgozott, előre megkonstruált, strukturált történetekkel volt dolgom. A történetek csak későbbiek során egészültek ki olyan szubjektív narrációkkal, amelyek a megkonstruált történetből kimaradtak, vagy ki kellett maradjanak, hogy a struktúra vonalvezetése egyenes maradjon.

E konstruktumok a többszöri elmesélések során jöttek létre, akár tízéves hajléktalan-lét során. A szilárd keretek létrejöttében szerepet játszott az, hogy az elmesélés („Hogyan lett hajléktalan?” kérdésre adott válasz.) sokszorosan ismétlődött az életük során, s a történetekkel igyekeztek a „fogyasztói igényeket” is kielégíteni, s ezzel bizonyos sztereotípiákat igazolni. Ugyanakkor a lehetőségekhez mérten önvédő mechanizmusról is beszélhetünk – a fájdalmas pontok elhallgatása, vagy az azokon való hirtelen túljutás volt megfigyelhető az első elbeszéléseknél. Ezzel megvédték az autonómiájukat, s a pillanatnyi igényhez mérten kivívták a sajnálatot vagy a megbecsülést is.

A fogyasztásra felajánlott élettörténetek olyan konstitutív rendszereknek tekinthetők, melyek a visszatérő motívumaik által tükrözik a körülvevő társadalom morálját, indirekt módon tükrözi a társadalmi kontextus szenzációéhségét és ugyanakkor bizonyítják vagy legalábbis interpretálják a hajléktalansághoz vezető út állomásait.

A hajléktalanok által konstituált élettörténetek visszatérő motívumok-

²⁰ Az ego és az egyes személyek elhelyezése a többiek között, valamiféle relatív értékelés szempontjából. (vö. Geertz, 2001. 236)

kal rendelkeznek, amelyekkel a szubjektív valóságukat interpretálják.

Visszatérő motívumok voltak a válás utáni kisemmizettség, az utolsó albérletre és utolsó munkaadóra vonatkozó negatív jelzők a baleset vagy betegség képe, a társadalmi támogatás hiánya. A hajléktalan lét időszakában történő kimozdulási kísérletek visszaütése. Az időszakosan befogadó nők (férfiak) kegyetlensége és szexuális magatartása. A hajléktalan létből való kimozdulás képtelensége, mint például az, hogy a társak „utánamennek az embernek”, azaz a visszahúzó erejük mellett az, hogy egymást megkárosítják.

A korábbi életszakaszra vonatkozóan a nehéz gyermekkor, egyik vagy mindkét szülő teljes vagy részleges hiánya, korai alkohol- és dohányabúzus.

Emellett a szabadság választásának képe (ld. Utasi, 1987. 204) is gyakori motívum, hasonlóan ahhoz, ahogy a jelent értékeli: képtelen lenne beilleszkedni, „nincs lehetőség elkezdni: hogyan járjak az utcáról dolgozni?” – fogalmazzák meg többen. Harc és elvesztett harc, küzdelem és remény, elvesztett remény – csak néhány szó az interpretációkból.

A motívumok rendezettsége nyomatékosít, kiemeli a kerek egészként megélt dolgokból (Barthes, 1982). „A nyelv rendje [...] elválasztja a lényegest a járulékostól, ezt azonban spártai módon teszi: a megnevezetlen semmijébe küldi vissza az utóbbit.” (Barthes, 1982. 127) Az interpretáció struktúrája közvetíti a lényeges motívumokat, megjeleníti a világot, létrehoz egy konstitutív valóságot, melyben az adott létre és ezen túlmenően a helyzet okaira világítanak rá – irányítva az észlelést.

A profilalkotás módszerét és az élettörténet-interpretációt együttesen alkalmazva mutatnék be néhány élettörténet-részletet.

„Az utcára kerültem minden nélkül. Ez a nő [akiről beszélt], kisemmizett. Amíg volt munkám, meg nem jött vissza a szeretője, addig jó voltam, de aztán. Leveleztünk, úgy ismertem meg. Nagyon jólelkű volt, de hogy nem örökölt semmit, semmim nem volt, mit adhattam volna neki. Az öcsém örökölte a lakást, s adott egy kevés pénzt, de hát az ... hamar elment. [Gyermekkoráról kérdezem.] Elég jól tanultam, anyám egyedül nevelt minket, öcsémmel, de aztán, hogy dolgozni kezdtem, elkerültem otthonról. Öcsém maradt otthon, övé lett minden, nem irigylem, nem bánom. [...] Aztán apánk ivott, meg olyan hirtelen haragú is volt, mint én is lettem. Nem is tudom, talán ez az oka. [...] Életfogytiglant kaptam. Felemeltem a kezem, amikor a feleségem szeretőjét megláttam. Fellöktem. [Behalt.] Nem tehetek róla. Aztán máskor meg anyámat védtem. Máskor meg verekedtem. Szóval leültem, ez elég büntetés, megbántam, Isten megbocsát. De nem tudok mit kezdeni, van szakmám [a börtönélet során sajátította el], de megsérült a

kezem, aztán meg meg is fagyott, így nem tudok vele dolgozni, nem kellek senkinek... [sír]. Amikor kiszabadultam, már lenyugodtam, de azért most is felemelem a kezem, habár a múltkor is megverték, elszedték a pénzem. Egy koldustól. [...] Van néhány ember, aki segít, de ritka.” (N., 56 éves, férfi)

„Jóeszu gyerek voltam, most is kérdezhetnek tőlem bármit, nagyon igyekeztem. Volt, hogy nekiültem lexikonoknak, hogy elolvassam, s bármit vissza lehet belőle kérdezni. De az iskolapadban nem tudtam megülni, csak az ablakot figyeltem, hogy mi van odakint. Aztán meg rengeteg csíny²¹ követtünk el. Nem akartam, de nem tudtam, hogy baj lesz. Az osztálypénzt kivettem a dobozból, s vettem mindenkinek rágót. Most is ilyen vagyok, ha van, akkor mindenkinek szólok, hogy »Gyere tesó!«, s fizetek. Aztán nem mertem viszszaadni, meg haza se, a Dunántúlon kaptak el, a szüleim értem jöttek. Na, akkor aztán kaptam. Szóval nem voltam egy jókisfiú.

Később, amikor már dolgoztam, akkor is rengeteget balhéztunk a haverokkal. Meg részegen vezettem, meg ami belefért. [Mi fért bele? – kérdem, de nem válaszol.]

Van egy lányom, a tenyeremen viszem oda neki a szővem, hogy mit szeretne, mi lenne jó. S amikor egy számítógépet kért, megkapta. Nem kérdezte senki, hogy honnan volt 350 ezer forintom. Amikor meg ballagott, akkor a fatertól kértem, hogy adjon még pénzt, hogy ha valamivel drágább az ékszer, amit választ, ne kelljen szégyenkezni. Olyankor aztán mindenféle munkát elvállalok, amit ajánlanak, hogy vissza tudjam fizetni az öregnek. Megyek autót mosni, kertet ásni, szerelni ezt-azt. Szólnak, hogy gyere már, én megmiben állhatok szolgálatukra. Mert nehogy azt higgyék, hogy mert csövi vagyok, buta is vagyok.

Amikor otthagytam a feleségem, megmondtam neki, hogy bármit kérhet, meg otthagytam neki a lakást, hiszen vele van a gyerek. Meg a nőkért mindent meg kell tenni, kényeztetni kell őket, s akkor nekünk is jó dolgunk lesz. Amikor elköltöztem, nem volt hova mennem, volt pénzem, mert kifizettek. Lementem a Balatonra, aztán elittam, volt haver bőven. Visszajöttem, akkor már nem volt munkám. Nem akartam én albérletbe menni, meg apámhoz sem, ilyen öregem. Úgy gondoltam, hogy én már nem nézem, hogy más hogy nézi az én életem. [A szabadságról beszél.] Kiköltöztem. De adok magamra, a ruhámat mosom, meg igyekszem, hogy valahogy kinézzek. Nem minden csöves teszi ezt, de nézd, az én lábamon fehér zokni van. Pedig tíz éve vagyok utcán. Volt ez rosszabb is, amikor Kőhidáról kikerültem, de mindig [nem beszél erről].” (L. 48 éves, férfi)

²¹Később mindig a „balhé” szót használta, de az első interjú során még sok kifejezésen finomított.

Ez utóbbi beszélgetést hallgatva egy társa verset írt, s ennek egy részlete ide illik:

„Azt állítjuk magunkról, hogy szabadok vagyunk

Mit érünk el vele, ha közben éhen halunk.” (T. Zs.: Hajnali fény)

Az élettörténetét interpretáló személynek nem célja, hogy a múltat, úgy ahogy volt, az eseményeket a maguk története szerint közreadja. Ezen felül rövidül a történet és bizonyos momentumok előtérbe kerülnek, mégpedig azok, amelyeket ő az adott pillanat kontextusára reflektálva fontosnak tart. Ebből a szempontból érdekesek a fenti szövegrészek – spontán elbeszélés-töredékek, a későbbi cizellált narrációkat nem vettem és nem vehettem bele. A szöveg a maga konstrukciójában fontos: a fentebb említett motívumok, egyes részekben való túlszaladás, míg másokon való elidőzés – az élet sajátos és szubjektív interpretációja (individuális biográfia – Lackó, 1999. 98).

Az interpretációk indirekt módon tartalmazzák azokat a kulturális mintákat, amelyek az élettörténetekre referálnak (vö. Bódy, 1999. – a közösség és a tagjainak története), azaz az élettörténetek referálnak a múlttól, a jelenben születnek, s a jelen interpretációi is egyben (ld. Niedermüller, 1988). Az élettörténetek szimbolikus módon manifestálják az egyéni identitás attribútumait. A jelen realitásából kiindulva, retrospektív és introspektív módszereket alkalmazva jön létre a *life story*.

Az élettörténetek interpretálása közben megfigyelhetővé vált, hogy merev struktúrákról van szó. Ezek a struktúrák fellazultak az ismételt te-repmunka során, s cizellált én-elbeszélésekké váltak. Az ismételt beszélgetések és interjúk adtak módot arra, hogy a sajnálatot vagy megbecsülést kiváltani akarást felcserélje az önreferens és önkritikus attitűd. Ekkor már inkább kerültek előtérbe azok a momentumok, amelyek a külső környezet – mint hajléktalanságot kiváltó ok – mellett az életút elágazásainál hozott döntésekről szóltak.

A szubkulturális nyelvet mint a szubkulturális lét szimbolikus leképeződését tekintettem és elemeztem.²² Az interjúkat, a beszélgetések során feljegyzett töredékeket, az írott anyagok (levelek, versek) tartalomelemzését ebből a szempontból végeztem el. A hajléktalan lét különösségét, s általában véve a jelenségét mint „szimbolikus imázst” értelmeztem (Krippendorff, 1995. 120), amelyet a szimbolikus nyelven keresztül közvetítettek. Az összevetéseket nem a hajléktalan-nem hajléktalan oppozíciójában, hanem az egyes hajléktalanok által konstituált „nyilvános identitá-

²² „Azokat a szimbolikus formákat – szavakat, képeket, intézményeket és viselkedéseket – kutattam és elemeztem, amelyek terminusaiban a különböző helyeken az emberek ténylegesen megjelenítik magukat önmaguk és mások számára.” (Geertz, 2001. 231)

sok” között végeztem el. Ez igazolta a fentebbieket, tehát hogy a visszatérő motívumokként leírtak körül szervezettek (strukturáltak) az élettörténeteik. Ezzel párhuzamosan jelezném, hogy a létfenntartás funkciójához kapcsolódó szavak, szlengek és in-group kódok sokszínűsége mellett a reményvesztettséget kifejező szavak széles spektruma az, amely feltűnően sokrétű volt, összehasonlítva más területek „szűkszávúságával” is. In-group kódok, szavak és kontextuális kifejezések a reményvesztettséghez, kizártsághoz kapcsolódóan: „Lehetünk mi is még”; „remény”; „mások”; „emberek vagyunk”; „hiszem, hogy minden megváltozhat”; „csak nézz rám”; „nem e világba való”; „senki a neve”; „teljesebb jövő?”; „nem lesz”. Önmagukra vonatkoztatva: „vétek”; „emberi büntett”; „gazság”; „sötét oldal”; „vétség”; „hiba”; „hiba a készülékben” [a társadalomban]; „emberi ballépés”; „rendellenesség”; „tökéletlenség”; „tévedés”; „társadalmi tévedés”; „baklövés”; „melléfogás”; „megtévelyedett ember”; „elveszni hagyott birka”; „fekete bárány”...

Kapcsolati szempontból az élettörténet-interpretációk magukban foglalják a jelen és a múlt kapcsolatait, valamint a múltbeli kapcsolatok jelenre való reflektáltságát. Az elbeszélések végtelen sora szól fontos és elvesztett kapcsolatokról, a veszteség bekövetkeztét predesztináló tényezőkről – a strukturált történetek itt hajlamosak az önreflexív elbeszélésekbe torkollni.

A jelen kapcsolati kudarcait a státuszbeli eltérések, a „normálistól eltérő életforma” rovására, a sors rendelésére írják. Itt már nem elegendő a megfigyelés, hanem a szöveg kontextusában való megértés és a kutató-kutató számos eltéréseire reflektált/fókuszált elbeszélésekre való érzékenység.

Az életút szubkulturális interpretációja érzékelhetővé teszi a társadalomból való kizártságban való lét percepcióit. Ebben a fejezetben ennek megértő elemzésére és interpretációjára törekedtem.

LÁTHATÓSÁG

A láthatóság és megközelíthetőség fogalmait előtérbe hozva, a hajléktalanság, közelebbről a szegedi hajléktalancsoport vizsgálata során felmerült problémákra szeretnék rávilágítani.

A makrotársadalmi kutatások, a közvélemény-kutatások számára nehezen hozzáférhető populáció a hajléktalanoké, s elsősorban speciális, célzott kutatásokkal érhető el. A percepciót nehezíti, hogy akárcsak a társadalmi nagycsoportoknak, határai elmosódottak (Angelusz, 2000. 39). Körvonalazható lenne ugyan az otthon nélkülséggel, de ezt a megközelí-

tést nehezíti az, hogy nagy részük bejelentett lakcímmel bír, de tulajdonképpen az utcán, vagy hajléktalanszállókon élnek. Mások ugyan hajléktalanként definiálják önmagukat, környezetük talán szintén így tesz, ugyanakkor időlegesen albérletben, ágybérletben, szívességi lakáshasználóként élnek. Ezt a képet cizellálják mindazok, akik időlegesen vannak utcán, vagy reménykednek benne.

Téves percepcióra okot adhat a személyes megfigyelés is, minthogy ez kicsiny és jórészt homofil közösségben zajlott. Így a hajléktalanokra sem általánosíthatók teljességében a dolgozatban megfogalmazott megállapítások, hiszen a kutatás nem reprezentatív módszereken alapult. (Ennek hibáiról: Angelusz, 2000.) Ugyanakkor ezt enyhítette az, hogy az érintett csoport személyes kommunikációjának, információáramoltatásának nyílt tere volt a megfigyelési tér.

Ugyanakkor, mint azt többször említettem a kutatás folyamán, egyre pontosabb és szubjektív megállapításokkal bővebben ellátott élettörténet-prezentációkkal találkoztam. A kutatás kezdetén sokkal jelentősebb volt az információk visszatartása, amely természetszerűleg adódik a magánélet, a privacy autonómiájából, s annak megőrzésére irányuló törekvésekből (Angelusz, 2000. 14-15). A történetek az adott közösségeken, kapcsolatokon belül érhetők el, a kutatás során ilyen primer helyzetbe kellett kerülni azért, hogy megközelíthetőek legyenek az egyének és ezzel együtt az adatok is.

Megállapítható tehát az, hogy a hajléktalancsoport láthatósága, megközelíthetősége is növekedett számomra a kutatás során, de a láthatósága, minthogy strukturális paraméterei alapján fragmentált kép állna össze, korlátozott (ld. Ki a hajléktalan? fejezetet). Ugyanakkor a mi-tudatuk, a csoporton/közegen belüli interakciók sűrűsége és intenzitása nagy, s ez élesíti a csoporthatárokat, s annak észlelhetőségét (Angelusz, 2000. 48.)

ÖSSZEFOGLALÁS

A megismerésből és az elemzésből levonható következtetések azt mutatják, hogy a hajléktalanlét a társadalmon belül is kívül van, az egyéni és a csoport kapcsolatainak vizsgálatából így tűnik. Megállapítható, hogy a vizsgált hajléktalancsoport és az egyes hajléktalanok kapcsolathálójának mérete kisebb, összevetve más, nem hajléktalanokra vonatkozó adatokkal (vö. Letenyei, 1999. és Molina, 2001).

A hajléktalanok szubkulturális terén kívülre mutató kapcsolataik alacsony társadalmi státuszú egyénekre irányulnak, amelyek nem lehetnek (nem képesek) a státuszmegszerzésben támogatni a hajléktalanokat. Az erős kapcsolataik – amelyek a státusmegőrzésben játszanak szerepet – a hajléktalanságon belülre mutatnak, vagy illékonyak és nem elegendőek a státus elhagyására. Az underclass réteg e specifikus esetén, kapcsolathálózati megközelítéssel jól szemléltethető tehát a társadalmon belül állók társadalmon kívülsége, az interjúk során megismert élettörténetek pedig ezt megerősítik.

A relációkból adódó társadalmi kizáródást támogatja a hajléktalan életmód, az egyéni és pszichés beállítódások, patológiák, alkohol- és drogabúzus (az alkoholfogyasztás jelenlegi állapota – Vukovich-Harcsa, 2002. 123). Ez utóbbiak okai is a kapcsolatháló sajátságainak – és következményei is. Ez a speciális státus, a társadalmon belüli, de mint szubkulturális (szubtársadalmi) státusz, a dominánstól eltérő normákat, életmódot, értékpreferenciát és attitűdöt produkál. Ennek következtében nemcsak a kizáródásról, hanem a bezáródásról is beszélhetünk. Azaz a többségi társadalomból való kizáródásról mint a lemaradás, a megfosztottság alapján való szegregációról és emellett a hajléktalan létbe való bezáródásról annak attribútumai és relációi folytán.

A terepmunkám a megbízhatóság szempontjából az interszubjektív interpretációkra támaszkodik, tárgyilagosságát a reflektáltsága szavatolja. Általánosíthatóságának korlátait az adja, hogy a megismert hajléktalancsoport egy a többi közül, a kiválasztásuk esetleges volt. Mindennek figyelembevételével azt mondhatom, hogy a megfigyeléseim és a dolgozatban tett megállapításaim elsősorban az adott közösségre – az egyik szegedi hajléktalancsoportra – érvényesek, s az általánosíthatósága korlátozott.

Konzulensek: Pászka Imre dr. habil. egyetemi docens,
Letenyei László dr. egyetemi adjunktus (BKE, Szociológia Tanszék)

Irodalom

- ♦ **ALBERT Fruzsina – DÁVID Beáta:** (1998) A hajléktalanság az emberi kapcsolatok szemszögéből: szakirodalmi áttekintés.

In: Szociológiai Szemle. 1998/4. 119-138.

- ♦ **ALBERT Fruzsina – DÁVID Beáta:** (1999) Ha elszakad a háló. A magyarországi hajléktalanság kapcsolathálózati megközelítésében.

In: Comitatus 1999/június

- ♦ **ALBERT Fruzsina – DÁVID Beáta:** (2001) Ha elszakad a háló. A hajléktalanság kapcsolathálózati megközelítésben. *Új Mandátum Kiadó.*

- ♦ **ANGELUSZ Róbert:** (2000) A láthatóság görbe tükrői. Társadalomoptikai tanulmányok. *Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest*

- ♦ **ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert:** (1988) A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. (Alapadatok és -összefüggések a kulturális-interakciós rétegződés vizsgálat első eredményeiből.) *Szociológia 1988. 2. szám 185-204 o.*

- ♦ **Angelusz Róbert – Tardos Róbert:** (1991) A „gyenge kötések” ereje és gyengesége. *In: Utasi Á. (szerk.) Társas kapcsolatok. Műhely 1. Gondolat Kiadó. 40-58.*

- ♦ **Anheier, H. K.-Gerhards, J.-Romo, F. P.:** (1998) A tőke és a társadalmi struktúra formái a kulturális mezőkben: Bourdieu társadalmi topográfiájának vizsgálata. *In: Lengyel György-Szántó Zoltán (szerk.): Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Aula Kiadó*

- ♦ **Babbie, Earl:** (1996) A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. *Balassi Kiadó, Budapest*

- ♦ **Barthes, Roland:** (1982) A divat rendszere. *In: Klaniczay-S. Nagy: Divatszociológia I. 121-156*

- ♦ **Best, Joel – Luckenbill David:** (1982) Organizing Deviance. *Engelwood Cliffs, N.J.: Prentice Hall*

- ♦ **Bódy Zsombor:** (1999) A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. *Századvég, 15. 39-57.*

- ♦ **Bokor Ágnes** (1985) Depriváció és szegénység. *Műhelytanulmány. Rétegződés-modell vizsgálat VI. Budapest*

- ♦ **Bourdieu, Pierre** (1978) A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. *Gondolat Kiadó*

- ♦ **Bourdieu, Pierre:** (1998) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. *In: Lengyel - Szántó: Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Aula Kiadó. 155-176.*

- ♦ **Brewer, Marilyn B.:** (1998) A saját csoport iránti elfogultság és a minimális csoportközi helyzet: egy kognitív-motivációs elemzés. *In: Hunyady György – David L. Hamilton – Nguyen Luu Lan Anh: A csoportok percepciója. Akadémiai Kiadó. 49-72.*

- ♦ **Burt, Ronald S.:** (1983) Range. *In: Burt, R. S. – Minor, M. J. (szerk.) Applied Network Analysis. A Methodological*

Introduction. Sage Publications. Beverly Hills-London-New Delhi.

♦ **Burt, Ronald S. – Minor Michal J.:** (1983) *Applied Network Analysis. A Methodological Introduction.*

Sage Publications. Beverly Hills - London - New Delhi.

♦ **Cicourel, Aaron:** (1984) Interpretatív eljárások és a normatív szabályok a státsussal és a szereppel való megbirkózásban. In: *Hernádi M. (szerk.) A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Gondolat Kiadó. Budapest. 246-265.*

♦ **Cohen, Albert K.:** (1969) A szubkultúrák általános elmélete.

In: *Huszár Tibor - Sükösd Mihály (szerk.): Ifjúságszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 264-286.*

♦ **Csepeli György:** (2000) Vonzalmak és kapcsolatok.

In: *Tibori T. – T. Kiss T. (szerk.) Közösségi formációk. Szöveg- és szemekönygyűjtemény a közösségelmélet szakirodalmából. Új Mandátum Könyvkiadó – SZIE JFK – Társadalomelméleti, Közművelődési és Felnőttoktatási Intézet. Budapest*

♦ **Dahrendorf, Ralph:** (1994) A modern társadalmi konfliktusok.

Gondolat Kiadó. Budapest.

♦ **Fábián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter:** (2000) Fogyasztás és életstílus. In: *Kolosi-Tóth-Vukovich: Társadalmi Riport 2000. TÁRKI. Bp. 225-249.*

♦ **Feyerabend, Paul:** (2002) A módszer ellen. *Atlantisz Könyvkiadó. Budapest*

♦ **Gábor András – Szívós Péter:** (2002) A jövedelmi szegénység alakulása, a gyermekes családok helyzete. In: *Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) Társadalmi riport 2002. TÁRKI, Bp. 42-59.*

♦ **Geertz, Clifford:** (2001) Az értelmezés hatalma. *Antropológiai írások. Osiris Kiadó*

♦ **Granovetter, Mark:** (1991) A gyenge kötések ereje. A hálózatelemélet felülvizsgálata. In: *Angelusz R. – Tardos R.: Társadalmak rejtett hálózata. Magyar Közvéleménykutató Intézet. Budapest. 371.*

♦ **Habermas, Jürgen:** (1994) A társadalomtudományok logikája.

Atlantisz Könyvkiadó. Budapest

♦ **Hankiss Elemér:** (1997) Az emberi kaland.

Egy civilizáció-elmélet vázlatja. Helikon Kiadó

♦ **Harman, Lesley D.:** (1998) Közöttük lenni: megfigyelés és marginalitás.

In: *Bíró Judit (szerk.): Deviációk. Válogatott tanulmányok. Új Mandátum Könyvkiadó. 60-92.*

♦ **Hebdige, Dick:** (1989) Subculture: The Meaning of Style. *London: Methuen*

♦ **Hofer Tamás:** (1991) Patrónus – kliens kapcsolatok a paraszti társadalomban.

In: *Utasi Á. (szerk.) Társas kapcsolatok. Műhely 1. Gondolat Kiadó. 148-158..*

♦ **Honneth, Axel:** (1997) Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalom-elmélet köréből. *Dianoia. Jelenkor Kiadó. Pécs*

♦ **Hoppál Mihály:** (1984) Életmódmodellek – kulturális paradigmák.

In: *Hoppál M. - Szecskő T. (szerk.): Életmód: modellek és minták. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest. 374-390.*

♦ **Iványi Gábor:** (1997) Hajléktalanok. *Sík Kiadó. Budapest*

♦ **Jenkins, Curtis Jefferson:** (1992) Homeless: 30 Days Undercover in Ame-

rica's Exploding Subculture. *Selah Publishing, Berkeley, Michigan*

- ♦ **Komáromi Éva:** (1996) A hajléktalanság mentálhigiénéje. In: *László K. – Oross J. (szerk.) A hajléktalanság sebei. Periferia Series Könyvek. Budapest. 3-32.*
- ♦ **Krippendorff, Klaus:** (1995) A tartalomelemzés módszertanának alapjai. *Balassi Kiadó, Budapest*
- ♦ **Kronaeus, M.:** (1998) „Social exclusion” and „underclass” – new concepts for the analysis of poverty. In: *Andreaß (szerk.): Empirical Poverty Research in Comparative Perspective, Aldershot: Ashgate. 51-76.*
- ♦ **Lackó Mihály:** (1999) Individuális és kollektív biográfia. *Századvég. 15. 97-102 p.*
- ♦ **Letenyei László:** (1999) A falusi társadalom rejtett kapcsolatai.
In: *Borsos Endre - Csöte András - Letenyei László: Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében. MTA Politikai Tudományok Intézete - SZÁMALK Kiadó. 113-148.*
- ♦ **Letenyei László:** (2000) Regionális társadalmi hálózatok.
In: *Falu Város Régió 2000/7. 21-26*
- ♦ **Levendel László:** (1992) A hajléktalan ember. *Liget. 1992/2 106-113.*
- ♦ **Lin, Nan:** (1991) Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás. A státuselérés strukturális elmélete. In: *Angelusz R. – Tardos R. (szerk.) Társadalmak rejtett hálózata. Magyar Közvéleménykutató Intézet. Budapest. (23)*
- ♦ **Luckenbill, David – Best, Joel:** (1981) „Carriers in Deviance and Respectability: The Analogy's Limitations”. *Social Problems 29. 197-206.*
- ♦ **Luhmann, Niklas:** (1999) Látom azt, amit te nem látsz.
Osiris Kiadó. Budapest
- ♦ **Marsden, Peter V.:** (1991) Az amerikaiak fontos beszélgetési hálózata.
In: *Angelusz R. – Tardos R.: Társadalmak rejtett hálózata. Magyar Közvéleménykutató Intézet. Budapest. 353.*
- ♦ **Mérei Ferenc:** (1998) Közösségek rejtett hálózata.
Szociometriai értelmelés. Osiris Kiadó, Budapest
- ♦ **Merton, Robert K.:** (2002) Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.
Osiris Kiadó. Budapest
- ♦ **Molina, José Luis:** (2001) El análisis de redes sociales. Una introducción.
Barcelona: Editions Bellaterra.
- ♦ **Nagy Terézia:** (2001) A hip-hop mint globális szubkultúra megjelenése egy nagyvárosi (szegedi) kulturális térben.
Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság. Kézirat
- ♦ **Niedermüller Péter:** (1988) From the stories of life to the life history: historic context, social processess and the biographical method.
In: *Hofer, T. – Niedermüller P.(szerk.) Life history as cultural construction/performance. Proceedings of the IIIrd American – Hungarian Folklore Conference Held in Budapest, 16-22 August, 1987. Budapest.*
- ♦ **Niedermüller Péter:** (1984) Az életmód mint a mindennapi élet stratégiája. Megjegyzések a városantropológia életmódkutatásához.
In: *Hoppál M. – Szecskő T. (szerk.): Életmód: modellek és minták. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest. 360-373.*

- ♦ **Oross Jolán:** (1996) A szabadság rádfagy. In: *László K. – Oross J. (szerk.) A hajléktalanság sebei. Periferia Series Könyvek. Budapest. 132-164.*
- ♦ **Pappi, Franz Urban:** (1998) A társadalmi rétegek mint interaktív csoportok. In: *Angelusz Róbert (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest. 224-249.*
- ♦ **Rác Zsófia:** (1989) Ifjúsági szubkultúrák és fiatalok „devianciák”. *Magyar Pszichológiai Társaság. Budapest*
- ♦ **Simmel, Georg:** (1973) Fölé- és alárendeltség és az A divat fejezetek. In: *Simmel, G.: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Gondolat Kiadó. 217-449 és 473-507.*
- ♦ **Spéder Zsolt:** (2002) A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések. *Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó. Budapest.*
- ♦ **Szántó Zoltán – Tóth István György:** (1993) Társadalmi hálózatok elemzése. *Gazdaság és társadalom. 1993 (3) 33-55.*
- ♦ **Utasi Ágnes:** (1987) Hajléktalanok, csavargók. Rétegződés-modell vizsgálat VIII. *Peremhelyzetek. Budapest. 181-213.*
- ♦ **Vukovich György – Harsa István:** (2002) A magyar társadalom a jelzőszámok tükrében. In: *Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) Társadalmi riport 2002. TÁRKI, Bp. 112-137.*

Melléklet

Az első kapcsolatháló felvételkor készült ábra, mely minden létező kapcsolatot jelöl:

